אינהאלט:

		זייט
ה. לייוויק	— פיר לידער	2—1
לייבוש לעהרער	— אנטיסעמיטיזם און סעמיטיזם	8—2
לעא קעניג	— אויסלייזונג און אויפלייזונג	11—8
י. עפרייקין	— אויסלייזונג קודם פאר אויפלייזונג	13—12
א. מוקעווער	— דריי לידער	14
ד״ר יעקב קלאצקין	— מעשהלעך פון דוד וואלפסאן	16—15
י. ראפאפארט	— די פסיכאפאטאלאגיע פון אסימילאציע	23—17
י. קלינאוו	— צו דער פראבלעמאטיק פון העברעאישן טעאטער און אי׳	28—23
ד״ר פיליפ פרידמאן	— פון אנטיהיסטאריציזם צום סופערהיסטאריציזם	32—28
דוד שטיינאווימש	— די פליכט פון שארית ישראל	39—32
זיינוועל דיאמאנט	— אלוהית תמה	45—39
משה פראגער	— מאטיוון פון בטחון און קידוש השם	49—45
הערש סעגאלער	— אהרן שמואל ליבערמאן	54—50
מינה זילבערשטיין	— איינער פון די אומגעקומענע..	56—55
ביינוש זילבערשטיין	— כ׳באטראכט זיך אליין ווי א וואונדער (ליד)	56
י. עפרייקין	— דער מאן וואס איז בייגעקומען אן אימפעריע	60—57
משה גראסמאן	— שינאה און בלוט	60
ל. לענעמאן	— גרויס אלס געלערנטער — קליין אלס מענטש	61
	כראניק	

דריי לידער

א. סוצקעווער תל-אביב

בייַנאַכט אין עין-דור

א.

מיט ווילדן מאָז באַוואַקסן לעבסטו, זעערין פון גייסטער !
די אור-לבנה וויזט מיר דיין פאַרקברונג אין שפּאַלט.
באַקומען וועסטו אַלע גאָלד-געזאַנגען פון מיין טייסטער :
אַנטפּלעק דעם קיניג שאול, טו באַלעבן די געשטאַלט.

...אַ קאָפּ פון רויטן מאָז דערשרעקט די שטילקייט, אַז די פּאַלמעס
מיט גאָלדנעם געצווייג פון זיך צעפּליקן זייער נאַכט,
אַ פּעלדז מיט שלאָפעדיקע אָדלערס גיט זיך אַ צעפּאַלמעס
און שאול קומט צו רייטן אין זיין קיניגלעכער טראַכט.

ב.

פאַרגיב מיר, שאול, פאַרן פלוצעם וועקן פון די תהומות,
דיין בייזער גייסט געוועלטיקט אין מיין פּנימס יעדער פאַלב.
איך בין אַ קיניג אויך, — אַזאַ מין קיניג פון חלומות,
אַ זידנדיקער טייך מיט בלוט געוועזן איז מיין זאַלב.

אַ האַמער האָט צעקלאַפּט מיין וועלט ווי גלאָז, בין איך דערלאָפן
צום לאַנד פון וויגל, ווי אַ קינד צו מאַמעדיקן גאָט —
באַפאַלט מיך קריק אַ היישעריק פון פיינד און וויל מיין האָפן
צעגריזשען לעבעדיקערהייט, לויט אשמדאיס געבאָט.

ג.

צי הערסטו ווי אויף דעם גלבוע ווידער שטייגט דיין חיל ?
די שווערד אויף וועלכער ביסט געפאַלן בליצט אין יונגע הענט.
אָ, פאַסטעך-קיניג, וואָס וועט זיין ? אָ, שומר מה מליל ?
אַזויפיל האָט דאָס פאָלק פאַרשפּילט מעסלעס און אַן ענד !

און ס'ענטפערט שאול : יידן-קינד, פאַרטרייב געדאַנקען גראָע,
דער היישעריק וועט פאַלן מער נישט אויפצושטיין, פאַרוואָר !

די אור-לבנה שלינגט אים איין. ער שטורעמט צום גלבוע.
טרומייטן שאַלן. ס'קרייט אַ האָן פאַרכשופט אין עין דור.

מיין חבר דער בוטשאַן

אַ מאָל האָט ער געוווינט אויף אַ בעריאָזע,
אַנטקעגן מיר — אַ זומערדיקן זמן;
און סוכות-צייט, מיט פיס געשלאַנקטע, ראָזע,
ווי קניענדיק אין לופט, איז דער בוטשאַן
געפלויגן קיין בית-לחם, איבער ימען,
אין אייגענעם, באַגליבטן עראָפּלאַן.
און מיטגעשנאַבלט מיינע שענסטע גראַמען —
מיין חבר דער בוטשאַן.

געוויס האָט ער געקויפט זיך עולם הבא
פאַר מיטנעמען מיין בענקשאַפט. נאָר אַצינד —
אין שנאָבל — רעגנבויגנדיקע זשאַבע,
ער פליט צוריק וואו איך געווען בין קינד,
פון אייגן מירמל-פלייש געבויט פּאַלאַצן.
געפינען וועט ער אַנשטאָט זיי — טומאַן,
כ'האָב מורא אַז דאָס האַרץ זאָל אים נישט פּלאַצן
מיין חבר דער בוטשאַן.

גלעקלעך פון קעמלען

לאָמיר זיך לייגן אין היימישע גראָזן,
לאָמיר, צעהאַלבטע, זיך גאַנצענען פאַרט !
איך וועל מיט ווינטיקע ליפּן צעבלאָזן
גליאיקן קויל פונעם יידישן וואָרט.

גלעקלעך פון קעמלען
קלינגען אין דרעמלען :
רו.
שטערן מיליאַרדן
דעקן דעם ירדן
צו.

יעטווידער קעמל אַנטהויקערט זיין וויינשטאָק :
— זע, ווי מיין פּרי איז גרויליק-באַטעמט.
מייגער צעצווייגט ביזן הימל זיין פּיינשטאָק, —
וואַרעמע טרערן באַפייכטן דעם זאַמד...

גלעקלעך פון קעמלען
קלינגען אין דרעמלען :
רו.
שטערן מיליאַרדן
דעקן דעם ירדן
צו.

צייַנערט זיך איין אין די שטורמישע זאַפטן,
בליציקער יאָדער צעגיין זאָל אין מויל,
אונטערן העמד, אונטער ליינענעם קאַפטן —
אומעט דער זעלבער — ווי גליאיקער קויל.

גלעקלעך פון קעמלען
קלינגען אין דרעמלען :
רו.
שטערן מיליאַרדן
דעקן דעם ירדן
צו.

ארץ-ישראל 1948.

זיינען לעצטנס געעפנט געווארן אין ארץ ישראל גופא.

פאראן א פראבלעם פון דער כ א ט ע ג א ר י צ ל ע ר לאגע פון די טעאטערן. איך וועל דא נאר זאגן, אז די דאזיקע לאגע איז לעצטנס נישט שלעכט. אלע טעאטערן שפילן י ע ד ן אוונט (א חוץ פרייטיק צונאכטס), און צומאל צוויי מאל אין אוונט.

און צום סאמע סוף — א יאר־ט וועגן די באציאונגען צווישן דעם טעאטער און דעם העברעאישן ר א ־ ד י א. טעאטראלע שטיק ווערן טיילווייז געגעבן אויך דורך דעם ראדיא, וואס דערפילט בכלל א ראלע אין דעם געזעלשאפטלעכן, קולטורעלן ישוב, און באזונדערס אויף דעם דערציאונגס־ דער שולע. דערפון אנטשטייען אבער א ווייקלטע נייע פראבלעמען, וואס זיינען נישט ספעציפיש פארן העברעאישן ארץ ישראל דאס איז אן ערנסטע פראגע פונם טעאטער און דיאזוועזן אין דער וועלט בכלל.

אבער די דאזיקע טעמע גייט שוין ווײַטער ארויס די ראמען פון דעם דאזיקן ארטיקל.

ד״ר פיליפ פרידמאן, מינכען

פון אַנטיהיסטאָריציזם צום סופּערהיסטאָריציזם

דער באַקאַנטער יידישער היסטאָריקער, אליהו טשעריקאָווער ע״ה, האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט: „דאָס יידישע פאָלק האָט די רייכסטע געשיכטע אין דער וועלט, אָבער זייער אַן אָרעמע היסטאָריאָגראַפיע. די יידישע היסטאָריאָגראַפיע איז ווייט הינטערשטעליק הינטער דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע" (אין זיין רעפעראַט א. ה. ט.: „יידישע קאַטאַסטראָפעס אין דער יידישער געשיכטע־שרייבונג", געהאַלטן אויף דער יערלעכער קאָנפערענץ פון „ייוואָ" אין ניו־יאָרק, 3 ביז 5 יאַנואַר 1941).

עס שטעקט א שפּאַר ביסל ביטערער אמת אין די דאָזיקע ווערטער.

קלאָר, אַז מיר מײנען דערמיט נישט, צו אידענטיפיצירן די געשיכטע פון די יידישע לײדן מיט דער געשיכטע פונעם יידישן פאָלק. אַסך אונזערע שרייבער און היסטאָריקער, אונטער דעם איינדרוק פון דער שרעקלעכער לעצטער קאַטאַסטראָפע, זיינען נוטה צו זען אין אונזערע לײדן דעם תמצית פון אונזער געשיכטע און דערמיט נײַען זיי צוריק צו א שטאַנדפּונקט, וועלכן עס האָט אַמאָל פאַרטראָטן יום־טוב ליפּמאַן צונץ און זיינע נושאי־כלים: יידישע געשיכטע איז „לײדנס און גייסטעסגעשיכטע" ד. ה. יידן זיינען געווען אין גלות פּאָליטיש פּ אַ ס י וו (אַן אָביעקט פון הדיפות) און בלויז גייסטיק אַ ק ט י וו (אַ סוביעקט פון קולטורשעפערישער טעטיקייט). אָבער דער דאָזיקער שטאַנדפּונקט איז שוין פון לאַנג אַן איבערגעהיפּטער און מיר דאַרפן זיך נישט אָפּשטעלן צו אים. עס איז דער גרויסער פאַרדינסט פון שמעון דובנאָוו, דוד קויפמאַן, שלום באַראָן, מאַרק ווישניצער, יצחק שיפּער און אַנדערע וואָס זיי האָבן באַוויזן (בפרט אין די מאָנוגראַפיעס ווערק פון דובנאָוו און באַראָן), אַז יידן זיינען געווען אויך פּאָליטיש אַקטיוו, אַז איינע פון די וויכטיקסטע פונקציעס פון אונזער פּאָ־ליטישער אַקטיוויטעט אין גלות איז געווען דאָס אײַ... בויען פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין א רײ ... דאָס אויסגעשטאַלטעווען פון דער דאָזיקער אויטאָנ... צו א מעכטיקן אַפּאַראַט און כלי־זין אין קאַמף פאַר ... זער קיום און אונזערע אַנטוויקלונגסמעגלעכקייט... פאַרדינסט ווידער פון א רײ יידישע ווירטשאַפט־... טאָריקער (ווי געאָרג קאַראָ, יצחק שיפּער, יעקב לעשטשינ־סקי), איז געווען צו באַווייזן, וואָס פאַר א גרויסע אַקטיווע ראָל יידן האָבן געשפּילט אין דער ווירטשאַ... לעכער אַנטוויקלונג פון די אומות העולם, צווישן ... כע זיי האָבן געלעבט, וואָסער פּיאָנערישע ראָל יידן ... געהאַט אין דער אַנטוויקלונג פון נייע, פּראָגרעסי... ווירטשאַפטס־פאָרמען.

אָבער פונדעסטוועגן איז קיין שום ספק נישט, ... קיין שום אַנדער פאָלק אין דער וועלט האָט נישט ... בריטע, טיפע און רייכע מאַרטיראָלאָגיע ווי די ... אויף דעם דאָזיקן טרויעריקן געביט האָבן מיר ... לײדער אַלע רעקאָרדן. וואָלט זיך טאַקע אויסגעגלי... אַזא שווער־געפּרואווט פאָלק, ווי מיר, דאַרף האָבן ... רייכסטע היסטאָריאָגראַפיע, לכל הפחות אויף דעם ... ביט פון זיין אייגענער מאַרטיראָלאָגיע.

איפּכא מסתברא, איז דאָס דווקא פּונקט פאַרקערט. אַלע קולטור־פעלקער האָבן געבאַוועט זייער גע... טע, סיי אין פאָרם פון היסטאָרישער מסורה אָדער ... שיכטלעכע דערציילונגען, סיי — ביי א העכערער ... וויקלונגס־שטופע, — אין דער פאָרם פון אַן ... היסטאָרישער וויסנשאַפט. א ה י ס ט אָ ר י ש זיינען געבלי... בלויז ווילדע שבטים, וואָס האָבן נישט באַהאַט קיין ... וויקלטן מלוכהשן אָרגאַניזם און וואָס זייער קולטור... נישט אַרויסגעוואַקסן העכער ווי צו דער מדרגה פון ... מיטיווע רעליגיעזע גלויבונגען און לעגענדעס.

מיר יידן, זיינען אויך אין דעם פרט נישט געווען ככל הגוים. מיר זיינען נישט געווען קיין געשיכטע-ליבנדיקע און נישט קיין „היסטאָרישע" נאַציע. מיר זיינען געווען נאָר פשוט, דורך לאַנגע, לאַנגע יאָרהונדערטער אַן אַנטי-היסטאָרישע נאַציע. דער קוואַל פון געשיכטלעכער שאַפונג איז ביי אונז אויסגעטריקנט געוואָרן נאָך דעם חורבן בית שני. יוסף פלאַוויוס — דער קאָלאַבאָראַציאָניסט און משומד — איז אין דער יידישער וועלט נישט אָנגענומען און פאַרגעסן געוואָרן („יוסיפון", די פּאָפּולאַריזירטע און פאַרפאַלשטע ווערסיע פון פלאַוויוס, דערצו זייער א פראַגמענטאַרישע, איז אַנטשטאַנען ערשט ניינהונדערט יאָר שפּעטער). דאָס ווערק פון יוסטוס מטבריה, דעם געטרייען יידן און פּאַטריאָט, איז בכלל פאַרלוירן געוואָרן און קיינער האָט זיך צוליב דעם קיין גרויסע זאָרגן נישט געמאַכט. די שפּעטערדיקע יידישע געשיכטע, פול מיט טראַגישע און העלדישע פּאַסירונגען, רדיפות, גירושים, פּורעניות, אומגליקן, האַרטנעקיקן, עקשנותדיקן קאַמף פאַרן קיום, קידוש השם א. א. וו. — די דאָזיקע לאַנגע קייט פון געשיכטלעכע פאַקטן האָט במשך פון פופצן יאָרהונדערטער נישט געפונען איר היסטאָריקער.

אין דער צווישנצייט האָבן די אומות העולם געהאַט זייער העראָדאָטן, קסענאָפאָנטן און פּאָליביוסן, זייער ליוויוסן, קאָרנעליוס נעפּאָסן און טאַציטוסן, זייערע מיטלאַלטערלעכע כראָניקער און אַנאַליסטן. די רוימער האָבן אַזוי הויך געשעצט דעם ווערט פון דער היסטאָרישער פאָרשונג, אַז זיי האָבן אַפילו געשאַפן דעם באַרימטן שפּריך: „די געשיכטע איז די לערערין פון לעבן".

די יידישע חכמים האָבן די פּאָליטישע פּאַסירונגען נישט געהאַלטן פאַר וויכטיק אויף אַזויפיל, כדי זיי צו פאַרצייכענען לזכר לדורות. זיי האָבן געהאַלטן פאַר ווירדיקער צו פאַרנאָטירן בלויז די קולטורגעשיכטלעכע מאָמענטן, און פּינקטלעכער געזאָגט, בלויז דאָס וואָס האָט געהאַט א שייכות צו זייער לומדישער שאַפונג, צו דער תורה שבכתב און שבעל פה. אַזוי אַרום זיינען מיט דער צייט אויפגעקומען א ריי אַרבעטן וואָס האָבן איבערגעגעבן (על פי רוב אין א זייער קורצער, טרוקענער, סכעמאַטישער פאָרם) די אַנטוויקלונג פון דער תושבע"פ און די נעמען פון די גדולי-התורה, למשל, דער „סדר עולם זוטא" (6-8 י"ה), דער „סדר תנאים ואמוראים" (9-טער י"ה), „אגרת ר' שרירא גאון" (10-טער י"ה), „ספר הקבלה" (ר' אברהם אבן דאוד, 12-טער י"ה), „שלשלת הקבלה" (ר' גדליה אבן יחיא, 16-טער י"ה) אאז"וו. אמת, איינצלנע [illegible] פּאַסירונגען זיינען געוואָרן באַשריבן אין [illegible] זכרונות, פּיוטים, כראָניקעס, קינות אאַז. [illegible] האָבן די פאַרנאָטירט געוויסע לאָקאַלע געשעענישן, [illegible] דאָס זיינען לכתחילה נישט געווען קיין ווערק, וואָס [illegible] דאָס בילד פון א געשיכטלעכער תקופה.

[illegible] איז נישט געווען בלויז נאַיוויטעט. יידן

האָבן בפירוש פיינט געהאַט זייער אָנגעווייטיקטן עבר. די דאָזיקע געשיכטע-פיינטלעכע שטעלונג האָט געפונען איר אויסדרוק אין די ווערק פון אונזערע גרעסטע מנהיגים אין יענע צייטן. דער גרעסטער יידישער גדול אין מיטלעלטער, דער רמב"ם, האָט בפירוש געשריבן, אַז שטודירן געשיכטע איז א צייטפאַרלוסט און די גרעסטע יידישע אויטאָריטעט אויף דעם געביט פון הלכה ר' יוסף קאַרא, האָט געאַסרט דאָס לייענען פון היסטאָרישע ביכער נישט נאָר שבת — וואָס א פשיטא, אַז מען טאָר אים נישט מחלל זיין דורך אַזא אומנייטיקע זאַך — נאָר אַפילו אין וואָכנטאָג. יאָ, נאָך אין 18טן י"ה האָט ר' יעקב עמדין אַרויסגעזאָגט א מיינונג, אַז אַזעלכע היסטאָרישע ביכער, וואָס באַהאַנדלען דברים שבקדושה (למשל וועגן חז"ל, גאונים נסים וכדומה) איז טאַקע יאָ א מצוה צו לייענען, דאַקעגן אַנדערע זיינען פוסטע זאַכן און מען דאַרף זיי בכלל נישט האָבן.

אין חדר און אין ישיבה האָט מען געלערנט אַלע געביטן פון יידישן וויסן און יידישע מסורה, חומש און נ"ך, יידישע תפילות און יידישע מנהגים, גפ"ת, ש"ע און מפרשים, נאָר יידישער געשיכטע-לימוד איז געווען בבחינת בלא יראה ובל ימצא. אחוץ עטלעכע אגדות און נעמען פון גדולי התורה האָבן די תלמידים קיין אַנדערע ידיעות וועגן דעם עבר פון זייער פאָלק נישט געקראָגן.

אין 16-טן י"ה האָט זיך אונטער דעם איינפלוס פון די גרויסע יידישע צרות (גירוש ספרד, רדיפות אין דייטשלאַנד) און צוליב דער השפעה פון דעם איטאַליענישן רענעסאַנס א ריר געטאָן אויף דעם געביט פון דער יידישער היסטאָגראַפיע. עטלעכע יידישע געלערנטע האָבן געפּרוּווט באַנעמען די געשיכטע פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע (דער „שבט יהודה", געשריבן פון דריי דורות פון דער משפחה אבן ווירגה, „עמק הבכא" פון יוסף הכהן, „דבי אליהו" פון ר' אליהו קפשאלי, און אַנדערע). איינער פון די יידישע פאָרשער אין איטאַליע איז אַפילו מיט זיינע פאָרשונגען ווייט איבערגעשטיגן די גייסטיקע האָריזאָנטן פון זיין דור, געוואַגט צורירן זיך מיט זיין וויסנשאַפטלעך-קריטישן אַנאַליז צו געהייליקטע טראַדיציעס (קריטיק פון דער טראַדיציאָנעלער יידישער צייטרעכענונג און באַלויכטן אין זיינע שטודיעס א לאַנג פאַרגעסענע צייט — די העלעניסטישע תקופה. דאָס איז געווען עזריה דע ראָסי (ר' עזריה מן האדומים). אָבער זיין אַפּיקורסיש בוך איז דורך די רבנים אַריינגעלייגט געוואָרן אין חרם. בכלל זיינען די אויבנדערמאָנטע ביכער און זייערגלייכן געווען צונויפגעלייגט בלויז פאַר אַן עקסקלוזיוון קרייז פון דער ספרדישער, אייראָפּעאיש געבילדעטער אינטעליגענץ. עטלעכע פון דעם טיפּ פילאָזאָפישע און היסטאָרישע באַטראַכטונגען זיינען לכתחילה געוואָרן אָפּגעדרוקט אין שפּאַניש אָדער פּאָרטוגעזיש (למשל שמואל אושקיס „טרייסט פאַר די ליידן פון

(די פאלקס-אינטעליגענץ
ישראל"). צו דער יידישער
רבנים, ישיבה בחורים, לומדים און וואויללערנער) זייגען
זיי נישט דערגאנגען און ממילא נישט צו די ברייטע
יידישע פאלקסמאסן.

און אזוי איז עס געקומען, אז די ערשטע ארומנעמענ־
דיקע יידישע געשיכטע זינט חורב״ש ביז צום 17־טן י״ה
האט אנגעשריבן א גוי, דער פראנצויזיש פראטעסטאנ־
טישער גלח יעקב בינאזש (Basnage געלעבט 1653—
1723) א. ד. ט.: „געשיכטע פון דער יידישער אמונה פון
ישו ביז צו אונזער צייט".

די צווייטע יידישע געשיכטע האט אנגעשריבן אויך
א קריסט — די פרוי האנא אדאמס (ארוים אין באסטאן
אין יאר 1800).

ערשט דאס אויפוואכן פונעם מאדערנעם נאציאנא־
ליזם ביי די אוה״ע (די פרייהייטס־קאמפן אין אנהויב
19־טן י״ה, די ראמאנטיק) און דער אויפבלי פון דער
השכלה „בת־השמים" ביי אונז יידן האט דערפירט צו
א נייער אנטוויקלונג פון אונזער היסטאריאגראפיע. אין דער
ראזיקער תקופה און שפעטער (בפרט נאך דעם „פעל־
קערפרילינג" 1848) זייגען ביי די אוה״ע אויפגעקומען
אזעלכע קלאסישע היסטארישע סטאנדארד־ווערק ווי,
למשל, פון מישלע, קארלייל, מעקאלעי, טיער, שפרינג־
גער, אנקען, פאלאצקי, לעלעוועל און א סך אנדערע.

ביי אונז יידן האבן אין דער ערשטער העלפט 19־טן
י״ה געעפנט נייע וועגן אין דער יידישער געשיכטע־פאר־
שונג: יום־טוב ליפמאן צונץ, לודוויג גייגער, מרדכי יאסט
און יוליוס פירסט — אין דייטשער שפראך, שי״ר און
רנ״ק אין העברעאיש.

די אלע ווערק זייגען אבער געווען בלויז א לומדישער
ענין פאר א קליינעם קרייז משכילים און מבינים. ערשט
היינריך גרעץ האט די יידישע געשיכטע געמאכט פאלקס־
טימלעך און איז אריינגעדרונגען אין די יידישע מאסן.
שפעטער זייגען זייער פאפולער געווארן ביי די מזרח־
אייראפעאישע יידן די היסטארישע ווערק פון שמעון
דובנאוו.

אין דער צווייטער העלפט 19־טן און 20־טן י״ה איז
זיך דאס יידישע געשיכטע־שרייבן צעוואקסן אין א מעב־
טיקער דיסציפלין, וואס האט אבער נאך ווייט נישט
נישט אויסגעשעפט אלע געביטן פון דעם יידישן עבר.
נאך עד היום האבן מיר ווייניק אזעלכע סטאנדארט־
ווערק ווי עס האט — בדי צו געבן איין ביישפיל — למשל,
די דייטשע היסטאריאגראפיע מיט אירע ריזנווערק פון
א טרייטשקע, מאמסען, ראנקע, די וועלטגעשיכטן פון
אולשטיין, הארמאן, שלאסער, לינדבערג, „פראפילעען־
וועלט־געשיכטע" און אנדערע.

בכלל, איז די אנטוויקלונג פון דער יידישער היסטאר־
יאגראפיע געגאנגען מער אין דער ברייט ווי אין דער
טיף. ס׳ווייזט אויס, אזוי ווי אונזער פאלק וואלט גע־

וואלט מיט איין מאל באצאלן דעם גרויסן חוב פון
שוויגן, וואס האט צוגעדעקט אונזער עבר פאר
גאנצע צוויי טויזנט יאר. אלץ ווערט אויסגעפארשט,
אלטע און נייערע צייט־עפאכן, פארגעסענע תקופות
און פארגעסענע שטחים, „פארווארפענע" ווינקלען,
נדחות אין די תפוצות הגולה, די געשיכטע פון ווייט
וואגלטע שבטים און פאלקס־ברעקלעך. די רעאקציע
דעם צוויי טויזנטיעריקן א נ ט י ה י ס ט א ר י צ י ז ם
איז דער מגוזמדיקער ס ו פ ע ר ה י ס ט א ר י צ י ז ם
פון אונזער דור.

בפרט נאך אונזער לעצטן חורבן האט זיך די דאזיקע
טענדענץ נאך מער פארשטארקט. איינע פון אירע קאנ־
סעקווענצן איז די סטיכיע פון היסטארישע און סעמי־
היסטארישע שאפונגען. הקיצור, דער אינטערעס פאר יידי־
שער געשיכטע איז זייער גרויס, ער קאנצענטרירט זיך אין
א גרויסער מאס אויף דער טעמאטיק פון יידישע ליידן
און יידישער גבורה אין אלע צייטן, און אויף דער תקופה
פון לעצטן חורבן.

אמת, נאך פאר דער אויפלעבונג פון אונזער היסטא־
רישער ליטעראטור, האט יעדע גרויסע היסטארישע גע־
שעעניש אדער איבערקערעניש אין די לעצטע יארהונדער־
טער געבראכט מיט זיך א שלל פון מעמואר־ליטעראטור.
אבער מעמוארן־ליטעראטור איז היינטצוטאג בלויז א יין,
און זיכער נישט דער גרעסטער, טייל פון דעם מבול היס־
טארישער, סעמי־היסטארישער און פסעוודא־היסטארישער
ליטעראַרישער, סעמי־ און פסעוודא־ליטעראַרישער פראָ־
דוקציע, וואס פארפליצט אונזערע צייטונגען און צייט־
שריפטן, דערשיינט אין הונדערטער און הונדערטער גע־
דרוקטע און מימעאגראפירטע פובליקאציעס איבער דער
גארער וועלט. און עס האט א געוואלטיקן טעות יעדער,
וואס איז נוטה די דאזיקע דערשיינונג: פשוט אויסקלאַ־
מיט דער האנט ווי א געווייגלעכע גראפאמאניע. דאס איז
א נישט ריכטיקער צוגאנג. מיר האבן דא צו טאן מיט א
מעכטיקער פאלקס־באוועגונג. וואו דער פאלקס־אינסטינקט
זוכט צו פאראייביקן דעם אנדענק פון דער שוידערלעכ־
קאטאסטראפע, וואס האט אונז געטראפן זינט 2000 יאר.
דאס איז א געזונטער אינסטינקט פון א פאלק, וואס איז
אויסן היינט צו באווייזן פאר דער וועלט זיין פעסטן
ווילן צו לעבן און צו נעמען אין זיינע אייגענע הענט זיין
אייגענעם גורל.

דער ווילן צום לעבן און צום שאפן אייגענע נאציאנא־
לע לעבנספארמען, הקיצור, דער פארשטארקטער נאציאנא־
ליזם, גייט תמיד האנט ביי האנט מיט א פארשטארקט
חוש פאר דער אייגענער פאלקסגעשיכטע, מיט דעם בא־
דערפעניש פון „והגדת לבנך"; אין אט־א דער לאפידארער
פארם איז שוין איינמאל אין אונזער געשיכטע, אין דער
צייט פון דער שטרעבונג צו דער ערשטער ייד. מדינה, אויס־
געדריקט געווארן דער נאציאנאל־באוואוסטער היסטאריציזם

דור דור ודרכו!

דער דאָזיקער אַריסטאָקראַטישער פּרינציפּ איז אָבער נישט מער ריכטיק און פּאַסט זיך נישט אַריין אין אונזער תקופה. נישט בלויז פילאָזאָפן, דענקער, געלערנטע היסטאָריקער און ליטעראַטן פון באַרוף פאַרנעמען זיך היינט מיט דער אויספאָרשונג און באַשרייבונג פון אונזער נישט ווייטן עבר. דער פאָלקסאינסטינקט האָט באַפרוכפּערט און אינספּירירט הונדערטער פאָלקסמענטשן, וואָס זיי האָט פריער קיינמאָל אין לעבן נישט געחלומט צו ווערן שרייבער. די אויסערגעוויינלעכע, אויסטערלישע יסורים פון גוף און פון נשמה, די אויסגעשטאַנענע פּיין, דער תהום פון רשעות און ליידן, וואָס זייערע אויגן האָבן געמוזט צוזען, דער צער פון מיליאָנען אומשולדיקע פאַרפּייניקטע קדושים — האָט זיי אויפגעטרייסלט און געעפנט ביי זיי פאַרחתמעטע ברונעמס פון אינספּיראַציע, געמאַכט ריידן זייערע שטומע ליפּן. די חורבן-פאָרשונג און חורבן-ליטעראַטור איז נישט מער אַ זאַך פון יחידים, פאַכמענער, וויסנשאַפטלער און פּען-מענטשן — דאָס איז אַ פאָלקסבאַוועגונג, אַ גייסטיקע סטיכיע. די ראָל פון היסטאָריקער און ליטעראַטן דאַרף זיין זיך שטעלן בראָש פון דער דאָזיקער גייסטיקער באַוועגונג, איר ווייזן דעם וועג, אָנפירן, דערקלערן, באַלערן, אינספּירירן און סטימולירן.

די דאָזיקע אַפּיטראָפּסות אָדער הילף איז זייער נויטיק. ווייל נישט יעדע סטיכיע אָדער פאָלקסבאַוועגונג איז — שוין צוליב דעם אַליין, וואָס זי קומט פון פאָלק — אַ ריכטיקע, און נישט יעדע איז פון נאַציאָנאַלן שטאַנדפּונקט אַ פּאָזיטיווע דערשיינונג. מיר ווייסן פון אונזער געשיכטע וועגן פאָלקס-סטיכיעס און באַוועגונגען, וואָס זיינען אַראָפּ אויף פאַלשע רעלסן און געבראַכט שאָדן אונזער פאָלק. נאָך די קרייצצוגן, גירוש ספרד, גזרות ת"ח און נאָך אַנדערע פּורעניות זיינען אויפגעקומען מיסטישע און משיחישע באַוועגונגען, וואָס נישט תמיד האָבן זיי אונז געבראַכט גוטס. (למשל, די תנועת שבתי צבי, דער פראַנקיזם אאַז.) אַ סטיכיע קאָן פאַרפלייצן, רייסן ברעגעס און קאַריטעס, ברענגען צו אַ שעדלעכער מאַסן-היסטעריע. אַ סטיכיע קאָן אָבער אויך, ווען זי ווערט איינגעצוימט און געפירט אין די געהעריקע ראַמען, ברענגען אַ סך ברכה, ווערן אַ דינאַמישער און מאַטערישער פאָלקס-כוח. (ביישפּילן פעלן אויך נישט אין דער היינטיקער צייט).

אויך די סטיכיע פון חורבן-פאָרשונג איז היינט נישט פריי פון בלאָנדזשענישן. די פאָלקס-שאַפונג אויף דער חורבן-טעמע האָט געגעבן אירע גרויסע מעלות אויך אירע חסרונות און סכנות. עס איז אַן אומקריטישע שאַפונג, פול מיט נישט קאָנטראָלירבאַרע מעשיות, גוזמאות און סתירות. צווישן די איבערגעגעבענע, אויפריכטיקע פאָלקס-מענטשן מיט ריינע כוונות מישן זיך אַריין אומפאַראַנטוואָרטלעכע מענטשן, וואָס ווילן שלאָגן קאַפּיטאַל (מאַטעריעל אָדער מאָראַליש) פון אונזער גרויסן אומגליק. ליידער זיינען פאַראַן שוין אַפילו שאַרלאַטאַנען און פאַלשמינצער, וואָס זיינען אויסן צו מאַכן „ביזנעס" פון דער פאַר אונז הייליקער טראַגעדיע, שאַפן בלומרשט „וויסנשאַפטלעכע" ווערק, גרינדן פיקציעס פון „פאָרש-אינסטיטוטן", לאַנסירן — ביודעים, אָדער בלא יודעים, ווייל צומאָל זיינען דאָס סתם עם-הארצים אויפן געביט פון יידישן וויסן אָדער געשיכטע-פאָרשונג — געשיכטלעכע פעלשונגען און פאַטאַ-מאָרגאַנאַס, פאַרשפּרייטן שעדלעכע, באַנאַלע פלאַכקייטן און ביליקע פּסעוודאָ-וויסנשאַפטלעכע „אמתן", און כביכול „טיפע" היסטאָריאָזאָפישע „חידושים". אויב אונזער לשון קען זיך אויסווייזן צו שאַרף, ווען מיר רעדן וועגן דער דאָזיקער מגפה, איז דאָס בלויז דערפאַר ווייל די דאָזיקע מכת-המדינה האָט אונז שוין גענוג אָפּגעקאָסט און קיינער האָט זיך נאָך נישט גענומען דעם מוט און די צייט צו קעמפן קעגן דער דאָזיקער הפקרות.

דורך דעם — לאָמיר דאָס איידל אָנרופן — נישט גענוג זאָרגזאַמען אָפּקלייב פון היסטאָרישן מאַטעריאַל איז געשאַפן געוואָרן אַ געוויסע אינפלאַציע פון חורבן-טעמעס אויף דעם צייטונגס- און ביכער-מאַרק. אינפלאַציע ברענגט — ווי באַוואוסט — צו דעוואַלואַציע. בפרט, אַז פאַלשע מטבעות זיינען אויך געווען צווישן זיי און, לויט דעם קלאַסישן עקאָנאָמישן געזעץ פון גרעשעם האָבן מיר אַ קיימא לן, אַז „די שלעכטע מטבע שטויסט אַרויס די גוטע און עכטע מטבע". די היפּער-פּראָדוקציע פון שוואַכן און שלעכטן שטאָף האָט איבערזעטיקט דעם לייענער. ביי אַ טייל לייענער, באַזונדערס מעבר לים, שפּירט זיך שוין אַ געוויסע מידקייט פון דער חורבן-טעמאַטיק און אַ געוויסער — ליידער צום טייל באַרעכטיקטער — אומצוטרוי.

דאָס אַליין צו פאַרריכטן איז אַ דרינגענדע נויטווענדיקקייט. מען דאַרף די פאָלקס-סטיכיע ברענגען אין דער פּאַסיקער קאַריטע און געבן איר געזונטע יסודות. מען דאַרף, כדי די איידעלע און צאַרטע געוויקסן זאָלן זיך קאָנען אַנטוויקלען, רייניקן דעם גאָרטן און אַרויסרייסן דאָס ווילדגראָז, וואָס וואַקסט און פאַרחלושעוועט בסדר די יונגע פלאַנצן פון עכטער און אויפריכטיקער פאָלקס-שאַפונג.

מען דאַרף שאַפן די טעאָרעטישע און מעטאָדאָלאָגישע יסודות פאַר דער חורבן-פאָרשונג, אָפּשיידן צווישן גוטע און שלעכטע, עכטע און אומעכטע שאַפונגען, שאַפן ווערק וואָס זאָלן קאָנען דינען ווי מוסטערס, אָדער וואָס זאָלן זיין עלול לכל הפחות אויפצושטעלן אַ געוויסן גוטן דורכשניט, וואָס זאָל קאָנען דינען ווי אַ קריטעריע פאַר יעדן ערנסטן פאָרשער.

די חורבן-פאָרשונג איז אַ נייער למוד אין אונזער געשיכטע-שרייבונג. איר ביז-אַהעריקע ספּאָנטאַנע און

סטיכישע אנטוויקלונג מוז געפונען אירע סיסטעמאטישע
רדכים און כללים אויף להבא. פון דער אימפראוויזאציע
דארף זי מגולגל ווערן אין א פערמאנענטער, געארדנטער
פארש-ארבעט.

ווי שוין הערמאנט, בלייבט די איינמאל אויפגע-
וועקטע היסטארישע פאראינטערעסירונג נישט שטיין ביי
דער חורבן־תקופה. א בענקשאפט נאך דער אויף אייביק
פארלוירענער און פארניכטעטער וועלט, נאך דעם אמא-
ליקן יידישן שטייגער און פארשוואונדענער טראדיציע —
רופט ארויס א גאנצע היסטארישע ליטעראטור. עס הער-
שיינען אפילו יזכור-ביכער, אלמאנאכן, פנקסים, בילדער-
אלבומען, זכרונות, וואס צילן צו שטעלן א מצבה דעם
פולסירנדיקן יידישן לעבן פון אמאל, צו געבן א תיקון
דעם פארשוואונדענעם, אויף אייביק פארלוירענעם יידישן
שטעטל.

הער אינטערעס פאר יידישע געשיכטע איז זייער

ג־ויס. דער לייענער זוכט אן ענטפער אויף א סך פ...
וואס זיינען ביי אים אויפגעקומען בשעת דער ש...
סטראפע און נאך דעם חורבן. די גרויסע צייט מיט א...
געשיכטלעכע געשעענישן און איבערקערענישן האט צ...
רעדט די געמיטער און אויפגעטרייסלט די מוחות. יש...
ייד זוכט פתרונות, איז זשעדנע נאך היסטאריש...
סאציאלאגישער, פאליטישער ליטעראטור. די יידישע...
שיכטע-שרייבונג שטייט פאר זייער גרויסע אויפגאב...
אירע פליכטן זיינען געוואקסן הונדערטפאך, אבער א...
כוחות זיינען נישט געוואקסן. פארקערט, דעם שע...
מערדערישע הענט האבן פארניכטעט דאס שענסטע א...
בעסטע פון אונזער היסטאריקער-שטאב. און די צ...
איילט און פארלאנגט וואס שנעלער פתרונות, ענטפ...
אויסטייטשונגען. דער טעמפא פון די שאלות ותשו...
פון דער תקופה פון די גאונים איז נישט מער פאסיק א...
באפרידיקנדיק פאר אונזער עפאכע.

היום קצר, העבודה מרובה והפועלים..... מעטים.

דער טויט פון שלמהלען דעם בעל־עגלה

[illegible] פון מחבר:

[illegible] פון דער דערציילונג, שלמהלע בעל העגלה, [illegible] אין מיין בוך „מוידאנעק", אין איי-[illegible]. שפעטער ווערט ער דערמאנט ביים אר-[illegible] א גרופע, וועלכע זיינען צוזאמען מיט אים [illegible] פון לאגער אין די וועלדער פון סקארזשיסקא-[illegible] (אין מיין בוך „אין די פאבריקן פון טויט"). [illegible] דערציילונג איז א פראגמענט פון פיערטן [illegible] „איבערגעריסענע ליבע" — וועלכעס איז נאך [illegible] פארעפנטלעכט אין דרוק. אין דאזיקן באנד קומען [illegible] די סוף-גורלות פון אלע געשילדערטע העלדן אין [illegible] ביכער.

[illegible] איז כדאי צו באמערקן אז ד"ר ראסט, איינער פון [illegible] באדיכטן אין ווערק צע איז לעצטנס געכאפט [illegible] אין וועט אפשר בקרוב געמשפט ווערן.

.1

[illegible]-האלעס האבן זיך גענומען אויסליידיקן. [illegible] וואס זיינען געווען אנגעשטעלט מיט מענטשן-[illegible] גענומען ווערן שיטערער און שיטערער. ס'האבן [illegible] יידן.

[illegible] האלעס זיינען געשטאנען מיט אפענע מיילער [illegible] יעדן פרימארגן, מען זאל אין זיי ארייננטרייבן [illegible] מענטשן-שלאנגען, אזוי ווי פריער; די יידן-[illegible] אבער מיט יעדן טאג קורצער געווארן. די טישן [illegible] אן איבזעץ פון א מויל ביי א זקן, ווען [illegible] די ציין, איינער נאכן צווייטן.

[illegible] האבן גענומען אראפגיין אלץ פאמעלעכער [illegible] און ס'האט אפילו נישט געהאלפן דאס צע-[illegible] ארומלויפן פון דעם מייסטער שניידער, און [illegible]:

[illegible]! ווי אזוי וועט איר דא ארויסקוועטשן [illegible]!

דער פוילישער מייסטער גאיעוואטשיק האט דערביי בלויז ארויסגעשטעלט א פארחמט פנים אויף וועלכן מ'האט קוים געקענט דערקענען דאס שמייכלענדיקע ווינטעלע, וואס איז פארבייגעלאפן און נישט געווארן:

— ווישטא די נויטיקע צאל יידן!

און, ווי שטענדיק, האט מען ביי אים נישט געקענט דערקענען, אויב ער זאגט עס מיט איראניע, מיט שאדן-פרייד אדער מיט באדויער...

ווי א מענטש, ביי וועמען דאס צווידייטיקייט האט זיך שטענדיק באהאלטן אין א ציטער פון א ברעם בלויז, אינם קנייטש פון א מויל-ווינקל — האט אויך דאס מאל גא-יעוואטשיק באלד פארלוירן דאס שפאטישע גלענצל פון אויג און זיין פנים איז פארלאפן מיט גרויער כמארע. מיט זיין שווייגער האט ער איבערגעחזרט זיינע ווערטער נאכאמאל, פונקט ווי ער וואלט מורא געהאט אז זיינע ווערטער קע-נען מיט איין מאל נישט האבן די געהעריקע ווירקונג. דאס מאל האט ער עס אבער געזאגט מיט אן ערנסטער מינע און מיט א העכערן טאן, אז די יידן אין דער האלע זאלן עס הערן:

— ס'טוט מיר לייד, קאמעראד, אבער קיין פרישע יידן-טראנספארטן ווערן שוין מער נישט צוגעברענגט...

איצט איז אין זיין טאן געלעגן א מיטלייד. ס'איז אבער שווער געווען צו דערקענען אויב דאס באדויערט ער די פאבריק, וואס האט שוין מער נישט וואו צו נעמען קיין פרישע ארבעטס-הענט, אדער דאס באדויערט ער וואס עס זיינען שוין מער נישט פאראן קיין יידן.

ער איז שטענדיק פארזיכטיק מיט רייד, דער הויכער, שווערגופיקער גאיעוואטשיק. אין די צוויי יאר, זינט ער איז מייסטער פון דער גראנאטן-אפטיילונג, קומט אים אויס צו זיין כסדר צווישן דייטשן, פאליאקן און יידן. מיטן ווערן

א פאָלקס-דייטש האָט ער די דייטשן באַצאָלט מיטן עריערסטן וואָס אַ מענטש קען צאָלן זיין האַר און באַפעלער: מיט זיך אַליין!

בכדי נישט צו ווערן אויפפאַלנדיק — האָט ער געאַרבעט ביז שפעט, טריי געזאָרגט פאַר דער העכערונג פון דער פּראָדוקציע און נאָר געדערעדט דאָס, וואָס אַ דייטשער פאַטריאָט קען זיך דערלויבן צו זאָגן...

לעבנדיק און שמועסנדיק אין דער פאַבריק, האָט גאַיעווטשיק אָבער געוואוסט אַז זיינע רייד פאַלן אויך אַריין אין די אויערן פון אַ פּאָליאַק אָדער אַ ייִד. און אויך דאָס האָט ער אויסגערעכנט. די רייד זיינע זיינען געווען פּשוט און זאַכלעך. ער האָט אָבער געקענט ביי יעדן מאָל, וואָס ער האָט זיי איבערגעחזרט, אַזוי קונציק זיי איבנאַנירן, איבערבייטן די פּנים-צוגן און קלאַנג, אַז זיי זיינען אַרויסגעקומען דיזעלבע און דאָך אַלעמאָל אַנדערש...

— נישטאָ די גוטיקע צאָל ייִדן!

ביים ערשטן מאָל האָט עס דער דייטש געהערט אַזוי ווי אַרויסגעשמחהט, אַרויסגעשמייכלט, ווי עס קען אַ דייטש צו אַ דייטש. דאָס זאָל הייסן: דו ווייסט דאָך, מיר האָבן זיי געוואָלט אויסרוימען די ייִדן און — אָט זיינען זיי שוין באַלד נישטאָ... אין דעם טאָן האָט אָבער נאָך עפּעס געפעלט. ער האָט נאָך נישט דערזאָגט דאָס, וואָס ער וואָלט באַדאַרפט צוּוואַרפן צום געהער פון דעם ביסל ייִדן וואָס לעבן נאָך און זיינען דאָ פאַראַן. האָט ער זיך אַרויסגעהאָלפן מיט זיין טבע פון דאָפּלען דעם זאַץ:

— יאָ, נישטאָ מער קיין ייִדן...

און אין די ווערטער איז געלעגן אַ באַהאַלטענער קרעכץ, וואָס מען האָט נישט געקענט דערקענען אויב ער באַדויערט זיי, אָדער די פאַבריק, וואָס האָט נישט ביי וועמען צו צאַפּן די בלוטן און זיי אַריינגיסן אין קאָכעדיקן גראַניטן-מראַטיל אַריין...

נישט אומזיסט האָבן ייִדן, מיט זייער איבערגעשאַרפטן חוש, געדופן שטילערהייט גאַיעוושיקן: דער צוויי-פּניםדיקער... כאָטש ער האָט קיינמאָל נישט געזאָגט קיין טאָפּלטע, צווייזייטיקע ווערטער.

נאָר דער דייטשער מייסטער האָט נישט קיין צייט אויפצוכאַפּן גאַיעוושיקס פּנים-ענדערונג און ברום-איבערדזייכונג. ער הערט — און זיינע אויגן לויפן אַרום איבער דער גאַנצער האַלע. ער זעט ווי די קאַיוטעס זיינען מער נישט געפּראַפּט, די מאַשינען קרעכצן שווער און די אייזערנע וועגעלעך קריצן כעסדיק מיט די ציין אויף דער האַרטער צעמענט-פּאָדלאָגע, ווי זיי וואָלטן געזאָגט.

— האָ, אָנגעפרעסן זיך... איבערגעפרעסן זיך צופיל, מיט די ייִדן און איצט. איצט מוזן מיך שלעפּן צווי געציילטע סקעלעטן... מנע!

די מייסטערס זיינען פאַרצווייפלט:

— וואָס טוט מען? וואו נעמט מען אַ טראַנספּאָרט ייִדן, האָ!?

און אַן עצה איז שווער צו געפינען.

ס׳איז אָנהייב מערץ, 1944. איבעראַל זיינען די געטאָס שוין אויסגעליידיקט. פון וואַנעט מען האָט נאָר געקענט האָט מען געבערענגט צושלעפּן די געבליבענע ייִדן. זיי זיינען אַריינגעשליידערט געוואָרן אין די ענגע קאַיוטעס: די גיפט-שטויבן האָבן זיך באַלד געוואָרפן אויפן האַלדז, אויף די לונגען און געפרעסן, אָפּגרידשענדיק פון די ביינער דאָס לעצטע ברעקל לייב. שפּעטער זיינען זיי אויסגעפירט געוואָרן מחנה נאָך מחנה אינם וועלדל, אויפן פּלאַץ אַקעגן איבער און פון דאָרט האָבן זיך די שאָטן-הילכן אַריבערגעכאַפּט איבער די דראָטן מיטן אָנזאָג:

— זיי וועלן שוין מער נישט צוריקקומען...

און אַזוי כסדר, כסדר...

ביז די האַלעס האָבן זיך צעשריגן מיט מאַשינקן געברום:

— גיט אַהער ייִדן!!!

און ס׳זיינען אַרומגעלאָפן די מייסטערס, די אייפזעער, די פּוילישע אונטערטרייבער:

— מ׳דאַרף נייע ייִדן!

נאָר דאָרט, אין די קאַנצעלאַריעס האָט מען אַרויסגעשיקט פּאַפּירן איבער פאַרשיידענע שטעט, שטעטלעך, געסטאַפּאָ-אַמטן און לאַגערן. פון אומעטום איז אָבער געקומען דער זעלבער ענטפער:

— נישטאָ...

פון דעם קראָקעווער קאָנצענטראַציע-לאַגער, יעדראַלימסקאַ, וואו ס׳איז ערשט מיט עטלעכע חדשים צוריק געלונגען צו באַקומען אַ טראַנספּאָרט פון פיר טויזנט ייִדן, איז אַפילו געקומען אַזאַ גאַליקער ענטפער:

— עפּעס פרעסט איר דאָרט אויף די ייִדן — און דאַ דאַרף מען אויך אַמיסל...

האָט ד״ר ראַסט, דער פאַבריקס-דירעקטאָר, אוועקגעשריבן דערוועגן אַזש אין דער לייפּציקער צענטראַלע. אָבער אויך פון דאָרט איז געקומען אַ מאָדנער ענטפער; פאַקטיש מער פראַגע ווי אַ תשובה:

— שיסט מען זיי אויס ביי אייך, די ייִדן, אָדער שטאַרבן זיי אויס אַזוי מאַסנווייז, פון זיך אַליין? און טאָמער שטאַרבן זיי אַליין — טאָ וואָס איז די סיבה? עפּעס אַ קליימאַטיש אַזויפיל טויזנטער! איבעריגנס וועט אַראָפּקומען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע וואָס וועט אויפן אָרט אויספאָרשן דעם ענין...

דער ד״ר ראַסט בייסט אַזש פון כעס די בלויע, סוכאָנע ליפּן זיינע:

— ווי „זיי" האָבן עס פּלוצים גענומען זאָרגן פאַר זייגע ייִדן! זיי ווייסן גאָרנישט פאַרוואָס די ייִדן שטאַרבן אַזויפיל! צדיקים... זיי נעמען זיך גאָר שיקן קאָמיסיעס!

באַלד דערמאָנט ער זיך אָבער אין וועלכן יאָר מען געפינט זיך: 1944! און אַלץ ווערט אים פּלוצים קלאָר. אַ איצט מעג מען שיקן אויספאָרש-קאָמיסיעס! קיין פּו

...ער אבער נישט פאראנען. אין די פאבריקן קרעכצט
...ן אין עק צום צווייטן:
... וואו נעמט מען ייִדן?..

2.

... האט ד״ר ראסט ליב צו שפאצירן ביי יענעם
... נאך דער פאבריק, וואו מ׳האט די ערשטע
... זיין צוגעדעקט מיט ערד און מיט גראז. די
... זיין האט מען געמיינט אז דאס שטיק וואלד
... אין אויסגעמען און פארדייען. וואס מער
... די פאבריק האט געמוזט ארויסגעבן פון זיך פרא-
... אלץ מער יינגע לייבער האט זי אין זיך פאר-
... מען האט געמוזט אויסציען דעם קברים-פלאץ העט
... אבער די דראטן ביז צום פליכיק-נאקעטן פלאץ, וואו
... לערנען זיך שיסן אין די פרייע שעהן. אזא
... מחיהדיק אויף ראסטס גערייצטע נערוון.
... האט די ווינטערדיקע וואלדיקייט א סך
... פאר דעם אסטמאטישן ראסט און זיינע צוגע-
... לונגען. דאס מאל אבער האט די שטייפע מערץ-
... באקומען א לויזן קאמאר. שוין טעג און טעג אז עס
... מיט אזעלכע שפיזיק - שטעכיקע טראפנס וואס
... אין געמיט און די גאנצע שטימונג ווערט אנ-
... ווי א געשוואלענער שוואם.

די איז-הארטע ערד האט זיך ביסלעכווייז גענומען אונ-
... דעם געזוייק און זי האט גענומען אויפגיין מיט
... געשווירן, וואס האבן זיך שווארץ געאייטערט
... די פיס און זיך געקלעפט צו די גלאנציקע שטיוול,
... קאלאשן. דער פלאץ פון וואלד-קבר און
... איז געווען באשאטן מיט געלן אפפאל פון
... פארבדיכטן פיקרין, וואס האט אדורכגענומען מיט
... דעם גאנצן זאמד און די ערד פון ארום ביז
... אויסגעזען ווי א געלע לאטע אויפן גרינעם רוקן
... איינגעכמורעטן וואלד.

... אומגעריכטן אויפוויכן, האבן זיך אויפגעהויבן
... אלע זייטן פרישע בערגלעך, וואס האבן פאראכן דעם
... פון מצודברתער קברים-ערד. ארום די בערגלעך האט
... ערד זיך געקנייטשט, איינגעצויגן זיך, פונקט ווי א
... אין טראגן מאונס, ווייל אייעציען אין פארבאר-
... איר שאנד... נאר די הונדערטער געלע בייכער
... האבן זיך מיט געוואלד געריסן גארנדיק צום טרער-
... הימל, מיט געשריי, לעסטערונג און חוזק... ביי ראסטס
... האבן די זיך אים אקעגנגעווארפן, אנגעהאנגען
... א האק אויף זיין בליק און אים געצויגן צו זיך...
... זיך אים געדוכט, ווי זיי שרייען דאס צו אים,
... פון אים:

— נו, וואס זאגסטו, קלוגער דייטשער דירעקטאר, ...ער-
... דו!? מיר ליגן דא ווייטער, צוואנציק טויזנט זייגען
... צוואנציק טויזנט ייִדן, וואס דו האסט אויסגעהונ-

גערט; ארויסגענומען פון דער פאבריק און אונז גע...
אהער צום דערשיסן... איצט ליגן מיר דא ראיק, ...
שלעפט אונז נישט מער אין דיינע שטינקענדיקע שטיק.
קאיוטעס און מיר האבן דא מנוחה... די דייטשן זיך ארום
מיט קאפ-ברעכעניש וואו מען נעמט אבער ייִדן צו דער
ארבעט און צום פארפייניקן און מיר ליגן דא איינגעלייגט
אקעגן דיר און — גארנישט! און מיר זייגען צוואנציק
טויזנט... פרואוו-זשע כאטש איינעם פון אונז ארויסצו-
נעמען צו דער ארבעט! ביזט דאך נעבעך דא דער האר
פון לעבן און טויט...

ראסט זעט בפירוש ווי שאטנס פון מענטשן נאגן אי-
בער די בערגלעך, ביימער און בינקעדס, און די געלע
בערגלעך לייב, ליים און מראטיל וואלכן, וואקן... א כעס
נעמט אים ארום, דעם ד״ר ראסט:

— הע, ער גייט דא יעדן טאג פארביי און ס׳איז אים
נאך קיינמאל נישט איינגעפאלן אז מ׳קאן אט די ייִדנגרע-
בער אויסגלייכן, נישט-באמערקבאר מאכן... פארוואס זאלן
זיי זיך עס אזוי פרעך ארויסהייבן פון אונטער די דינע
שיכטן ערד אפויער, די דערשאסענע ייִדן!? ער טרעקט
זיך פאר זיי אביסל, דער דאקטאר. אויפן פון זיי האט
ער דאך אליין אוועקגעלייגט מיט זיינע איגענע הענט...
און אט ליגן זיי דא פארשפרייט און יקרן ארויס פון דער
ערד ארויס... ווען מען האט זיי געבראכט זייגען זיי געווען
אומבאוועגלעך; און זיך א ריר צו טאן, מען האט זיי אריינ-
געלייגט אין די לעכער, צוגעשיט... ס׳איז גארנישט גע-
ווען צו דערקענען; ביז וואס ביי דער ערד איז אביסל
איינגעפאלן דאס פנים אין דער ערשטער צייט. ראסט האט
זיך אלעמאל צוגעקוקט; ביז כוח אפילו ליב געהאט זיך
אדורכצוגיין עטלעכע טריט איבער די איינגעלייגטע
קברים. א באזונדער ציטערדיק פארגעניגן איז עס געווען
צו שפרייזן אויף און ארט, וואו ס׳ליגט א מענטש, וואס
האט נאך מיט שעהן צוריק געלעבט, געאטעמט, געצאפלט...
ער האט ממש געפילט די זודיקע יארעמקייט אין דעם
פוס-פארם פון זיינע טריט. און איצט שפארט די ערד ארויף
אלץ העכער און העכער...

די לאגיק ביים כעמיקער ראסט האט א סך צו ענט-
פערן פארוואס דאס איז אזוי. אבער זיין ניגונג צו גע-
שפענסטער - שרעק היפט אין אים ארויס צעטומלטע
רעיונות:

— אומבאוועגלעך, דוכט זיך, הא? און איצט שפארן
זיי, שטויסן זיי אפ די ערדיקע קאלדרע איבער זיך, באלד
וועלן זיי ארויפגעהויבן ווערן ביז דער ערדפלאך. דאס
ליים איבער זיי וועט זיך צעקרישלען, אויפלאזן און די
וועלן בלייבן ליגן... אט אזוי-א בלייבן ליגן אקעגן דער
וועלט, דער זון, אקעגן הימל...

דער שכל אין אים צעלאכט זיך:

— זאלן זיי! אויפשטעלן זיך וועלן זיי שוין זיכער
נישט, זיי וועלן זיך נישט צעלויפן... זיי וועלן אייך ניטשט

קומען צו אים מיט די ביינערדיקע פויסטן און מאָנען זיי-ער צעטרעטן לעבן! מסתמא זיינען זיי שוין אין צושטאַנד פון צעפוילונג. איז וואָס זשע, אז זיי וועלן בלייבן ליגן אנטקעגן דעם הימל? אז דער גאַנצער הימל איז דאָך אַ אויסטראַכטעניש פון קליינקעפּלדיקע מענטשן! ווי קומט עס צו אים, צום נאַציאָנאַל-סאָציאַליסט, גאָר צו טראַכטן וועגן דעם!?

באַלד אבער שיילן זיך אויס פון אונטער די בערגלעך איין קערפּער נאָכן צווייטן. זיי ליגן אויסגעלייגט מיט די אפּגעפּרעסן-אַפּגעפוילטע אברים — טויזנטער אזוי, פון דעם תיקרינפעלד ביזן שיט-שטאַנד, זיי גיסן ארויף מיט די הוילע ביינער אקעגן אָט-דער הויך-וויסטער, בלויער כמאַרע. וואָס קיינער האָט נאָך נישט ארויפגעבליקט ווער עס זיצט דאָרטן... און אפשר קוקט עמעצער פון דאָרט אַראָפּ? און צוואַנציק טויזנט בוימער לאָזן זיך באַמערקן!

ראָסט שפּאַצירט אום ווי אין שכרות. ער וועקט זיך אויף און וויל זיך שעמען פאר זיינע, נאַרישע מחשבות. ער וויל טראַכטן אז א גרויסער טייל פון זיי האָט זיך שוין אויסגעמישט מיט דער ערד; מ'האָט אריינגעשיט גענוג קאַלך און פּיקרין! איז וואָס דען, אז די ליימיקע ערד הייבט זיך? דער רעגן, די אָנגעוואַרעמטע פאַרע פרייען אויף, בלאָזן אָן די קברים ווי אן איינגעאייטערטן זאַמד-געשוויר! דאָס וועט אָבער צוריק אוועק. די קברים וועלן אריינציען די פייכקייט און שפּעטער צוריק אראָפּזינקען, אזויווי גאָרנישט וואָלט געווען...

די מחשבות לאָזן זיך נישט אזוי לייכט אוועקמאַכן. אַ געדאַנק קומט אָן פון ערגעצוואו צו פליען: אַהאַ, ער האָט דאָך אים איבערגעלאָזט אין זיין קאַנצעלאַריע! יאָ, די קאָמיסיע וועט קומען... זיי וויסן טאַקע אַלץ, אָבער. די בערגלעך וואָס רייסן זיך דאָ ארום מיטן זייערע פלאַכע גרענעצן, וועלן זיי דערפירן צו פאַרשיידענע אויספירן אין צוזאַמענהאַנג מיט אים, מיט ראָסטן..

ראָסט טראַכט, אז מען וואָלט זיי געמעגט אוועקנעמען פון דאַנען, די טויטע.. זיי זיינען שוין אַריינגעוואַקסן אין דער ערד? נו, צו דעם קענען שוין ספּעציאַליסטן געפינען א מיטל! ראָסט האָט שוין עפּעס געהערט וועגן אַזאַ ספּעציאַל-טרופּע, וואָס איז פאַרמירט געוואָרן אין ראַדאָם, וואָס קען ארויסרוימען דעם געביין אפילו פון מיליאָנען טויטע... ער ווייסט נאָך נישט ווי אזוי זיי מאַכן דאָס; אַלץ איז נאָך איין גרויסער סוד. ער ווייסט אָבער, אז ס'האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער צווייטער טייל פונם קריג מיט יידן: אויב עס פאַרפעלט לעבעדיקע — גייט אָבער ווייטער דער פאַרניכטונגס-קאַמף קעגן די, וואָס האָבן זיך נאָך באַראַן זייערע ביינער, דער עפּעס פון זיי, וואָס האָט זיך איינגעזאַפּט אין ליימיקן צודעק און מ'קען זיך נאָך אויף זיי פאַרמעסטן! עס מוז אָפּגעמעקט ווערן דער געביין פון יענע, וואָס זיינען אויף דער אויבערפלאַך נישט פאַראַן..

און א כעמיקער ווי ראָסט, ווייסט אפילו וואָס מ'קען ... פון זייערע ביינער נאָכן ארויסציען פון קבר... ... פּערס, דער האָר און געביינער פון ראַדעמער געגנט. ... שוין איינמאָל אַ ענין, אויב ער האָט אויפגעלייגט ... א ספּעציעלע בריגאַדע פון קברים-רוימער!

דערווייל ווייסט ראָסט איינס אויף קלאָר: מען ... באַזייטיקן! זאָלן זיי נישט שטאַרצן צום הימל אין ... אַזיג מיט זייער פּרעכער געבערגלטקייט. אים אַרט ... וואָס מ'זאָל טאָן מיט זייערע ביינער: זאָל מען זיי ... פירן, צעמאַלן, אוועקוואַרפן אין ים אריין... וואָס גייט ... אים אָן? נישטאָ ווער ס'זאָל מאָנען דעם זכר פון ... צוזאַמענשטעל. ס'איז אַזאַ מין געצייג, וואָס ס'איז ... לרוב איבער דער וועלט. אין קבר איז דאָס געצייג ... צעבראָכן, אומברויכיק, נאָ וואָס איז דער אונטערשייד ... מען טוט מיט צעבראָכענע שרייפעלעך פון א מאַשין! ... היי דאָס אָפּפאַל, וואָס מען פירט ביי אים ארויס ... וויז צום מיסט-טאַל אין וואַלד..

ביי ראָסטן אין קאָפּ קומט עפּעס אויף, אויפן וועג ... ער אָן דעם לאַנגן גאַיעוויטשיק און פאַרהאַלט אים:

— מאָרגן פאַרטרעטסטו מיך. איך פאָר קיין ראַדאָם.

זיין בליק האָט זיך אויף א סעקונדע ווידער אויפגע... כאַפּט צו יענע בערגלעך. באַלד האָט ער זיך געכאַפּט ... גאַיעוויטשיק אָבסערווירט אים און ער האָט זיך פאַר ... דערשראָקן. אים האָט זיך געדוכט, אז דער אהרונגט... בענער גאַיעוויטשיק, זעט אים אַדורך און ער האָט ... גענומען אָפּלעקענען די געדאַנקען זיינע אין אַ אַנדער ... ריכטונג. ער האָט עס געטאָן אויפן קול, גאַיעוויטשיק זאָל ... הערן:

— איך מוז זיך זען מיט שיפּערסן. ער קען ... פאַרשאַפן א גרופּע יידן. מען מוז! די רוסן אַטאַקירן ... וועלן זיין די נאָענטסטע פאַבריק אויפן פראָנט... ... שטיקט אין וואָס דאָ גייט?

נישט וואַרטנדיק אויף קיין ענטפער איז ער פאַר... אין דער ריכטונג פון זיין צעשויבערטן גאָרטן.

3.

אין לאַגער האָט מען געוואוסט אז ד"ר ראָסט איז ... געפאָרן אויף עטלעכע ערטער, וואו ס'זענען נאָך ... אביסל יידן, בכדי זיי צו באַקומען פאר דער פאַבריק. ... האָט געשמועסט, אַז ער וויל באַקומען די יידן פון ... קאָוו, צויזמער און לאָדזש.

ס'זיינען ארומגעגאַנגען שמועות, אז די רוסן ... צו זייער לעצטן קלאַפּ אויף דער פּוילישער ערד. ... ... ער פון דער פאַבריק האָבן אָבער נישט געוואָלט ... דערפון, אז אויך זייער געביט מיט דער פאַבריק ... מען צונעמען, טייל זיינען בלויז געוואָרן ... פאַרטראַכטער. ד"ר ראָסט האָט געוואוסט אז ווען די ... וועלן שוין זיין אויף דער פּוילישער ...

[...]בריק באקומען אן אומגעהויערע וויכטיקייט. פריער איז [...] געווען איינע פון טויזנטער, דערווייטערט פון פראָנט [...] האט בלויז געהאַט צוצושטעלן א קליינעם שפּליטער [...]ן די „הונדערט טויזנט גראַנאַטן — א מינוט”, וואס [...] פראָנט-פּראָפּאַגאַנדע האט פּראָקלאַמירט.. איצט וועט [...] זיין דער צענטער. עס איז פאַרצוזען אז דאָ וועלן זיך [...]מען באַווייזן גרויסע לייט: גענעראַלן, מאַרשאַלן: פעלד-[מ]אַרשאַלן וועלן דאָ פירן זייער אַנגריף און פאַרטיידיקונג [...]ן אלע וועלן מוזן אָנקומען צו אים, ער זאל זיי צו-[...]שטעלן דאָס נויטיקע געווער. ער וועט שוין נישט זיין [...] דאָס אומבאַדייטנדיקע דירעקטאָרל פון א פאבריק [...] דער זייט, וועלכער באַקומט דירעקטיוון פון א וועלכן [...]וואַן אָפיצירל! דאָ וועט ער האָבן די געלעגנהייט זיך [...]צו באַקענען מיט די גאָר גרויסע! און — ווער ווייסט? [...] וועט ער קענען נאָענט ווערן אַפילו מיט א הימ-[...]לער אָדער א קייטל?..

גראָד אין די טעג, ווען טייל פון די פּשוטע זעלנער און [...]מער זיינען ארומגעגאַנגען אָנגעבלאָזן און אפילו גע-[...]מען טראַכטן פון אַנטלויפן, האָט דער פלעגמאַטישער [...]אַט געביטן די הויט. ער האָט גענומען לויפן איבער דער [פ]אַבריק, געזען אז ס'זאל אומעטום קלאַפּן, די פּראָדוקציע [...]זאל זיך הייבן וואָס מער, וואָס מער! 200 פּראָצענט! 300! 500! זאל מען זוכן יינגע פּאָליאַקן צו דער אַרבעט! צאָלן [...] מער, דראָען און צוזאָגן אַלערליי פּריווילעגיעס!.. די [פ]אַבריק מוז זיך איבעריאָגן, אריבערוואַקסן!... די פּוי-[לי]שע האָבן זיך אָבער אויסגעלערנט ווי אזוי זיך קונציק [...]דיסצודרייען און די וואָס מ'האָט שוין געברענגט — קע-[...]ן היפּש פוילענצן.

[...]אין מען איבערגעפאַלן די קלויסטערס אין זונטיק, הינ-[...]ער סקאַרזשיסק זיינען אפילו דערביי געפאַלן עטלעכע [...]טע. אָבער וואָס מאַכט עס אויס אין פאַרגלייך צו זיינע [...]מעסטונגען? די פּאָר טויזנט יידן האָט מען געטריבן, [...]געלייגט זיי טאָפּלטע און דרייפאַכע נאָרמען, גע-[...] נאָך דער טאָג-שיכט צו נאַכט-אַרבעט. דאָס האָט [...]ער נישט געקענט זעטיקן די פּראָפיטן און געבן דער [פא]בריק דעם געהעריקן אָנזען. איבריגנס, האָבן די יידן [...]מען אויפסניי פאַלן פון דערשעפּונג, און צו קיין טויטן [...] קענען שוין נישט העלפן קיין בייטשן און קיין שיס-[...]געווער. אז ער לייגט זיך אוועק — וועט ער שוין נישט [...]בן פאַר קיין פאַל נישט!

[...] יידן! דאָס איז איצט געוואָרן ראַסטס צווייטער באַ-[...] און יידן זיינען נאָך געווען אין אַנדערע פאבריקן [...]ס, וואָס האָבן איצט אויך געוואָלט וואַקסן — ווי דאָס [...] אין אַריינגעקריכן אין די גרויסע אויגן פון די באַפעה-[...] — מיט קנאה האָט ראַסט זיך דערמאָנט אין די הונ-[...]שער יידן, וועלכע געפינען זיך נאָך אין נאָענטן ראַ-[...] וואָס מען [illegible] זיי אַרבעטן דאָרט גאָר געפּוצטע [illegible]

דען איצט די צייט דערויף? איז דען נישט בעסער זיי אויס-צונוצן, צו דעם וואָס דאַרף פאַרטיידיקן די דייטשע מאַכט און דאָס דייטשע לעבן אויף דער פּוילישער ערד? ראַסט ווייסט אויך וועגן די טויזנטער יידן ביי קראָקע, מיט וועלכע דער קאָמענדאַנט, געטע, טוט וואָס ער וויל. ווי קען מען דאָס? ער האָט שוין אפילו וועגן דעם געשריבן קיין לייפּציק און בערלין, אָבער פון דאָרט האָט מען אים גע-געבן אָנצוהערן אז אויך ער איז נישט אינגאַנצן גערעכט.. די בעסטע טראַנספּאָרטן האָט מען אים געשיקט: פון לאָדזש, מיידאַנעק, קראָקע און פון אזוי פיל געטאָס.. וואָס האָט ער פון זיי געמאַכט? מען האָט אים געליפערט אזוי פיל מענטשן-מאַטעריאַל און ער איז ווייט נישט געווען שפּאָרזאַם, ווייט נישט.. זיי האָבן אפילו שוין אריינגעשיקט די קאָמיסיע מיטן גענעראַל-דירעקטאָר פון לייפּציקער האַסאַג, פּאַול בודין, וועלכער דאַרף אויסגעפינען פאַרוואָס ער האָט דאָ אויפגעפרעסן אזויפיל געזונטע מענטשן-מאַסן.. די צבועים! וואָס האָט ער דען געטאָן, ד״ר ראַסט? אין יענע צייטן ווען זיי האָבן פאַרגאַזט, געברענט מיליאָנען — האָט ער, ווי א דייטשער מונדיר, דאָ ביי זיך אין וועלטל מיטגעהאַלטן די מאָדע און האָט אויך זיי צוגעפּיי-ניקט.. ביי אים האָט אָבער זייער טויט מיט לאַנגזאַמע שריט, געברענגט נוצן, נישט ווי ביי זיי.. און וואָס זיינען דען 20 טויזנט אין פאַרגלייך מיט זייערע ציפערן? און גע-טאָן האָט ער עס דאָך ביי זייער אַלעמענס צופרידנקייט..

באַר איצט איז 1944. נישטאָ וואו צו נעמען א מענטשן-קוואַל.. און ראַסט הערט:

„פאַרניכטן קען מען זיי אין דער לעצטער מינוט.. א קויל, א באָמבע צערייסט אַלע.. דאָס קען מען נישט פאַרשפּעטיקן. אָבער — ביז דער לעצטער מינוט קען מען זיי דאָך אויסנוצן...”

ראַסט כאַפּט אויף. ער דערמאָנט זיך אז דאָס זיינען זיי-נע ווערטער מיט צוויי יאָר צוריק. דאַן האָט מען אים גע-ענטפערט דאָס פאַרקערטע:

— די יידן טאָרן נישט נוצלעך ווערן! אויב אַרבעטן — וועלן זיי באַקומען א נאָמען פאַר וויכטיקע און שאַפ-נדיקע כוחות, וועלכע וועט א שאָד זיין צו פאַרניכטן.. טאָ זאָל מען זיי בעסער אויסראָטן ווי אומטויגלעכע פּאַראַזיטן... און — אויב אויסראָטן, האָט ער אויך געוואָלט האָבן די הנאה צוזאַמען מיט אַלע פון מאָרד, פון דערשיסן מיט אייגענע הענט...

היינט ווייסט ראַסט, אז אָט די בערג מיט קברים, ביי זיין פאַבריקס-זייט, טויגן נישט, טויגן נישט! די אַלע, וואָס וועלן קומען פאָרשן אַהער, האָבן אפשר מער אויס-גערעכנט פאַר אים. זייערס איז אָבער אריין אין דער אום-באַמערקטער כלל-טומע. קיין צייכן איז ביי זיי נישט פאַ-ראַן דערפון אויפן לאַז, אויף די הענט.. זיי האָבן אויך געקענט האָבן דערהרגעט פאַראַזיטן, אומנויטיקע און פאַרלירענע ברואים.. ביי אים זיינען אָבער געווען גע-

...ד פאַר-
...ר איז ער פאַרשוואונדן
...טן גאָרטן.

ד״ר ראָסט איז אַוועק-
...ר ס'זענען נאָך געווען
...פאַר דער פאַבריק. מען
...צן די יידן פון פּיאָטער.

אַז די רוסן גרייטן
...יילישער ערד. די ליי-
...שט געוואַלט טראַכטן
...ט דער פאַבריק וועט
...וואָרן ערנסטער און
...אָסט אַז ווען די רוסן
...טעריטאָריע וועט זיין

...ריטע. אָב...
ארמעסטונגען? די פאַר מ...ינטע יידן האָט מען געטריבן,
אַרייפגעלייגט זיי טאָפּלטע און דרייפאַכע נאָרמען, גע-
שלעפּט נאָך דער טאָג-שיכט צו נאַכט-אַרבעט. דאָס האָט
אָבער נישט געקענט זעטיקן די פּראָצענטן און געבן דער
פאַבריק דעם געהעריקן אָנזעץ. איבעריגנס, האָבן די יידן
גענומען אויפסניי פאַלן פון דערשעפּונג. און צו קיין טויטן
יידן קענען שוין נישט העלפן קיין בייטשן און קיין שיס-
דראָונגען. אַז ער לייגט זיך אַוועק — וועט ער שוין נישט
אַרבעטן פאַר קיין פאַל נישט!

— יידן! דאָס איז איצט געוואָרן ראָסטס צווייטער באַ-
גער. און יידן זייַנען נאָך געווען אין אַנדערע פאַבריקן
אַרום, וואָס האָבן איצט אויך געוואַלט וואַקסן — ווי דאַכט
— און אַרייַנקריכן אין די גרויסע אויגן פון די באַפע-
לער... מיט קנאה האָט ראָסט זיך דערמאָנט אין די הונ-
דערטער יידן, וועלכע געפינען זיך נאָך אין נאָענטן ראַ-
דאָם: וואָס טוען זיי דען? זיי אַרבעטן דאָרט גאָר געפּוצטע
שטיוועלעך פאַר דער געסטאַפּאָ, נייען אַנציגער... נו, אי...

...ער דערמאָנט זיך אַז דאָס זייַנען זיי-
נע וועכטער מיט צוויי יאָר צוריק. דאַן האָט מען אים גע-
ענטפערט דאָס פאַרקערטע:

— די יידן טאָרן נישט נוצלעך ווערן! אויב אַרבעטן
— וועלן זיי באַקומען אַ נאָמען פאַר וויכטיקע און שאַפ-
דיקע כוחות, וועלכע ס'וועט אַ שאָד זיין צו פאַרניכטן... טאָ
זאָל מען זיי בעסער אויסראָטן ווי אומטויגלעכע פּאַראַזיטן...
און — אויב אויסראָטן, האָט ער אויך געוואָלט האָבן די
הנאה צוזאַמען מיט אַלע פון מאָרדן, פון דערשיסן מיט
אייגענע הענט...

היינט ווייסט ראָסט, אַז אַט די בערג מיט קברים, ביי
זיין פאַבריקס-זייַט, טויגן נישט, טויגן נישט! זיי אַלע,
וואָס וועלן קומען פאָרשן אַהער, האָבן אפשר מער אויס-
געראָטן פאַר אים. זייערס איז אָבער אַרייַן אין דער אומ-
באַמערקטער כלל-סומע. קיין צייכן איז ביי זיי נישט פאַ-
ראַן דערפון אויפן לאַץ, אויף די הענט... זיי האָבן אויך
געקענט האָבן דערהרגעט פּאַראַזיטן, אומנוציקע און
פאַרלוירענע ברואים... ביי אים זייַנען אָבער געווען גע-

זיי ליגן דא ארום קליבענע, סעלעקציאנירטע פאכמענער.. אין קלעפּט ווי א שילד-פלאקאטער איבער אים.. אז זיי קו- מען אריבערפארן — קען אלץ דינען פאר א אנטשעפעניש.. נאר מען דא מער די בערגעלער מיט די 20 טויזנט נישט-גוט.. ווי עס איז דער פאל מיט אנדערע יידן אין דער אלגעמיינער פארהוילנקייט, ראָסט וויל איך נישט טראגן איף דין רוקן דעם בולבן עדות פון דאנעט...

— וואס מען טוט? ראָסט בייסט איצט זיינע מאגיקיר-גע, דארף נאך מער ווי אמאל: ראדאם! דארט האט מען שוין עצות צו די נאבן.. אפיציעל דארף עס הייסן אז ער פארט אהין נאך די יידן פון דארטיקן געטא. און דאס וויל ער דאך איין! אבער, ער ווייסט ווען דעם אז די ספעציעלע בריגאדע דארף ארומפארן איבער גאנץ פוילן. טא וואלט די בוי אים דין צומערשט.. ער מוז עס נייטיק! דער מיליטערס גליבן נישט, אז ראסט זאל קענען פאר-שאפן א טראנספארט יידן:

אין יידן קילן זיך די שנאה מיט דער איינציקער נקמה:

— פרייער איין איינגעמאַרדעטע.. איצט לויפט ער

ווען..

באַלקע, דער יידישער פארארבעטער, האט אפילו גע-קריגט זיך מיט זיין נביאות-זאגן ביים אהיימפירן זיין גרו-פע. ער האט געהאלטן אין איין איבערחזרן מיט זיין הויי-פעריקער שטים:

— א קראנק וואלט ער שוין געפינען, נישט קיין יידן!

— ער איז משוגע, וואס? וואר וועט עס אים העלפן אויסק-נעמען דיגע בעטעטען!?

עמעצן פון דער גרופע האט איף אים אנגעשריגן:

— גולם! וואס ווייסטו איז די גדולה איף דיר? האסטו געשעפט די שמחה ביי אים!? מען וועט מער נישט געפי-נען קיין יידן! וואס, זיי האבן זיך איינבאהאלטן אדער מען האט זיי פארברענט? וואָ, אדרבא..

עמעצן האט געבראכט ווייטער פירן דעם וויכוח:

— קיין בעסער אז זיי זייען נישטא, איידער מ'זאל זיי געפינען און ברענגען אהער..

ער'ט האבן אבער געוואוסט, אז ס'איז נאר געזאגט און א מיינונג: ווען בעסער געזען, ווען יעדע לעבן, אפי'לו ווען מ'זאל זיי דערנאך ברענגען אהער.. כל זמן מען לעבט איז דא א שטיקל לעבן און דערצו א שטיקל האפענונג.. בפרט הויבט ווען ס'קען געלונגען צו דערציען ביזן סוף...

קיינער האט אבער מער נישט קיין כוח נישט געהאט ווייטער אנצוקלאפּן..

4.

אין איינעם א פרימאָרגן, ווען דער צילם איז צוריקגע-קומען פון דער ארבעט, האט עמעץ געבראכט א מאדנע ידיעה:

— פון ראדאם איז געקומען א טראנספארט יידן, א בעזונדער טראנספארט: 50 יידן כל-הכל. דאס האט ראסט

באקומען און בלויז צ ע ן פון זיי געבראַכט אים... צער. מ'האט זיך געוואונדערט: מיט צען יידן שאפט זיך אויך גאריש? אנדערע האבן אפי'לו אנגעהויבן צו זיך חשיבותדיק: מ'ען הייבט אן עפעס ווערט צו זיין! עס אליין מוז פארן אינגעראוויזירן, בכדי צו באקומען צען יידן.. עס וועלן שוין נישט גיין די צענדליקער-טויזנטער נאר מען וועט ציילן איף די פינגער... אזא מין יידן-פאר-שאפט האט נאך דער ווערט צו נישט געזען. אונטער די אלטע, אפגעריסענע בגדים און צעריסענע נשמות האט מען אנגעהויבן באגרייפן, די ווערטקייט פון זיין א ייד, און א וועלט אן יידן.. און די פרישע צען האבן אנגעהויבן וויסן דער געשפרעך פון יעדן פרישער אין די באראקן. מען האט געהערט אז זיי זייגען אפי'לו נישט קיין פאטענטער נאר כתם-אזוי-זיך-יידן. גלאט אזוי. און אט אזעלכע צען האט ראסט באקומען ערשט נאך א פערזענלעכער השתדלות! קיינער האט נישט געקענט וויסן וואס נאך ראסט האט דארט געהאט צו זוכן, איז מען שוין נייגעריק געווען צו זען אט דעם מנין נייע יידן. ס'האט אויך אינטריגירט: יידן, נישט פון קיין לאגער, נאר פון א געטא! מסתמא זייגען זיי שוין אנגעטאן, מענטשלעך. אפשר נאך אפגע-געסענע, פרישע... ראסט ברענגט נישט קיין כתם-אזוי!

גאנץ באזונדער האט יעדער לאגערניק געפי'לט א גאנ-דיק געפיל אזא, פארן אריינפירן א פרישע פארטיע אין לאגער אריין: די וועלט איז איבערגעקערט: ברענגט מען א פארטיע יידן פון ראדאם, קענען זיי זיין פון לודזש אדער פון סטאשעוו גאר. מ'קען דען וויסן? אז מ'האט נישט קיינעם — בלייבט בלויז די איינגעשלאפענע האפ-נונג. וואס כאפט זיך איף ביים מינד'ן באריר פון עפעס: ווארט מען; אפשר וועט דיר דער גורל געבן א שליידער צו עמעצן פון דייניקע, עפעס א דערמאנונג פון דיין פרי-ער... אפשר!?

אין הארץ האט זיך אנגעזאמלט אביסל ווארעמקייט און נאענטקייט צו עמעצן. די צייט מיט אלע אירע פייגן האט נישט באוויזן עס אויסצושטריקען אין גאנצן. טראגט מען עס ארום און מען ווארט נאר אויפן ערשטן-בעסטן, וואס זאל עס אנעמען ווי קרובהשאפט. ווי א נאענט-פארגא-נגענעם קלאנג, לויפט יעדער זוכן צווישן פרישע מענטשן דאס בלויזע לויפן גיט די ווייטיקלעכע הנאה פון רעגן זיך. פונעם ביוזן דערוואַרט-צאפל.. און אויב עס קומט אמאל אוים צו טרעפן א היימיש פנים, א וויסן באקאנט

— שפאר ארויס אט-דאָ, געפיל פון וועלבן מ'האט קיין אליין נישט געוואוסט. ס'איז נישט אזוי די פרייד מיט יע-נעם; אין א פאר מינוט ארום וועט ער צוריק ווערן פרעמד אריינגעמישט ווערן אין ווירוואר פון די טויזנטער פרעמדע א ספעציעלער קאליר און פארב, אן אינטערעס. עס איז אבער א שפּאַרעניש צו יענער מינוט, ווען די געוויסע איבעראשונג וועט דיך א צעטרייסל טאָ, אויפוועקן די

אַרגענע מייעניש צו עפּעס נאָענטס, אַרויסוואַקסן פֿון אַמאָליקער וועלט...

די וואַכמענער האָבן זיך באַוויזן מיט דער קליינער גרופּע מענטשן ביים טויער איז שוין געווען שפּעט פאַרנאַכט. מען האָט שוין געטריבן אין די באַראַקן אַריין. די וואַכמענער האָבן אָפּגעהאַלטן די מענטשן ביז אַלע וועלן זיין אין די באַראַקן און ווען די טונקלקייט האָט זיך גענו־ אַראָפּלאָזן איבער די דראָטן און צעפאַלן זיך איבער לאַגער, האָבן זיי צוגערופן א יידישן פּאָליציאַנט און באַפֿוילן:

— דו נעמסט די מענטשן און שאַפֿסט זיי א גוטן באַנאַכט צום שלאָפֿן. די מוזן גוט באַהאַנדלט ווערן... באַפֿעל פֿון וואַכפֿירער!

דאָס יידישע פּאָליציאַנטל האָט סאַלוטירט און גענומען פֿירן דורך די שמאָלע געסלעכס פֿון לאַגער. הונדערטער אויגן האָבן געקלעפּט צו דעם נייעם אָנבליק. פאָרויס איז געגאַנגען דאָס פּאָליציאַנטל און הינטער אים זיינע געפֿאַנגענע פֿינף פּאָרלעך אין דיסציפּלינירטע רייען. זיי זיינען געגאַנגען מענטשלעך אָנגעטאָן, מיט הויכע שטיוול און פֿון זייערע פֿעסטע טריט האָט מען דערקענט, אַז די מענטשן האָבן די לעצטע צייטן נישט געהונגערט. ביי די אַרויסגעמוטשעטע סקעלעטן האָבן זיך צעבליטט קנאה־פֿייערלעך:

— זעט נאָר, זעט ווי זיי גייען עס אָנגעטאָן! וואָס פֿאַר געזונטע פּנימער זיי האָבן! זיי זעען דאָך אויס ווי אַלע מענטשן, פּונקט ווי מ'האָט אויסגעזען אַמאָל!..

מ'האָט זיך שוין צוגעוויינט צום געדאַנק, אַז אַלע יידן, וואָס מען זעט נאָך, דאַרפֿן אויסזען סקעלעטיש. די פּאָליצײַ און רודערער פֿון לאַגער האָט מען באַטראַכט ווי א באַזונדער וועלט, אויף וועלכער די געזעצן פֿון דער איינגעגער איינשטעלונג זיינען נישט חל; ווי אַזעלכע וואָס האָבן זיך געריסן אַז מיט דער יידישקייט פֿון גורל. דאָס וויסן, אַז אַלע יידן לעבן אַזוי האָט איינגעשטילט דעם אַקן ווייטיק אין געלאָזט אַלץ אויפֿנעמען ווי א נאַטורקויס, וואָס מ'קען ביי־ווי נישט אויסמיידן.

ווען מען האָט אָבער געזען ווי סתם־מענטשן, געכאַפּטע יידן, האָבן אַזאַ גוטן אויסזען און גייען אַזוי גוט אָנגעטאָן — האָט א ווייטיקדיק פּיינטעלע זיך צעהוליעט אין האַרץ. מ'האָט זיך פּלוצים דערשפּירט ווי אָפּגענאַרטע, ווי באַראַבעוועטע פֿון גורל. אָט זיינען דאָך אויך יידן, וואָס האָבן ביז איצט געלעבט און — זעט נאָר ווי אַזוי! הייסט עס דאָך אַז יעדער איינער פֿון דאָ האָט געהאַט שאַנסן ביז איצט צו לעבן אַנדערש, בעסער... נאָר זיין יידישע משא איז געווען אַן אַנדערע, די ערגסטע צווישן די ערגסטע.

האָט זיך אָנגעטריבן א ברומעריי, א ווי־קרעכצעניש, פֿול מיט אַריינגעטענעם באַדויער:

— אָט לעבן נאָך יידן, גייען אָנגעטאָן, עסן... און מיר דאָ שוין אויסלאַנג, ליגן און ווערן פֿאַרפֿייניקט, ווערן אויסגעריסן לעבעדיקערהייט יעדן טאָג..

באַלד אָבער האָט נישט איינעם אַרומגעכאַפּט א באַדויער אויף די פֿרישע:

אוי, ווי אַזוי וועלן זיי זיך דאָס צוגעוויינען צו די לאַגער־פּאַראַנדקעס?

זיך אַליין איז שוין נישט געווען וואָס צו באַדויערן, מען איז שוין אַריינגעוואַקסן געוואָרן דערין, זיך איינגעלעבט דערין. דאָ איז מען דאָך אָפּגעריסן און פֿאַרלייזט זייט וואָכן און חדשים. וואָס זשע איז דאָ צו קלאָגן? אַזוי, איז עס שוין. יענע אָבער, מיט אַזאַ אָנטון, מיט דער גאַנצער נישט־צוגעוויינטקייט, ווי אַזוי וועלן זיי עס קענען, עס איבערטראָגן!?

דער פּאָליציאַנט האָט די מענטשן צוגעבראַכט נענטער צו מעכעלעס באַראַק. מען האָט זיי שוין געקענט זען גאַר דייטלעך. אין דער ערשטער ריי האָט געשפּאַנט א עלטערער מענטש, אין די פֿערציקער. זיין געזונטער שטעל און ברוין־צעאַקערטע פּנים האָבן עדות געזאָגט אויף גרויסע פֿיזישע גבורה. נעבן אים איז געגאַנגען א הויכער פֿעסטער בחור. פֿון זיינע באַקן האָט געשפּראָצט מיט געזונט בלוט און אונטער די געדיכטע וואָנסעס האָבן זיך באַהאַלטן א פּאָר וואָרשטיק־רויטע ליפּן. מיטן ערשטן דערזע האָט זיך מעכעלען געוואָרפֿן אין אויג דאָס צודעקן די ליפּן מיט אַזאַ האָר־בערגל, גלייך ווי מען וויל זיי ספּעציעל אויסבאַהאַלטן... דער עלטערער האָט געלאָזט פֿלאַטערן זיין איינגעזילבערטע האָר־גריווע אינם ווינט — וואָס האָט געשויבערט זיינע האָר און געלאָזט מיט זיי מאַכן פֿאַרשיידענע קונצן. דערפֿאַר אָבער האָט דער יינגערער בחור געטראָגן זיין נאַרטן־היטל אויף אַראָפּגערוקט איבערן שטערן און דער שאָטן האָט זיך ווי א דינער שלייער, צעלייגט אויף זיינע אויגן... ער האָט אויסגעמיטן די נייגעריקע בליקן פֿון די פֿענצטערלעך, פּונקט ווי ער וואָלט זיך געשעמט, וואָס ער איז אַזאַ גבורהדיקער ריז האָט זיך געלאָזט אַזוי כאַפּן און לאָזט זיך גאַר איצט פֿירן אומעטום, וואו דעם קליינגעוואַקסענעם פּאָליציאַנטל וועט געפֿעלן...

מעכעלע האָט זיי נאָכגעקוקט פֿון הינטן און עס האָט זיך אים געדוכט, אַז די טריט פֿונעם הויכן בחור זיינען אים קענטלעך. דאָס דיקע פֿעלצל מיט די הויכע שטיוול האָבן אָבער אויף אים אַרויפֿגעלייגט אַזאַ פֿרעמדע מאַסקע, אַז ס'איז נישט מעגלעך געווען פֿאַר מעכעלען אַרויסצוזוקלען פֿון דאָרט יענעם ברעקל באַקאַנטע, וואָס ער האָט אויפֿגעכאַפּט מער אינסטינקטיוו ווי מיטן אויג...

ווען דער פּאָליציאַנט האָט זיך אומגעקערט צוריק האָט אים שוין מעכעלע אָפּגעוואַרט ביי דער שוועל פֿון באַראַק און א רוף געטאָן:

— מאַניעק!

יענער איז צוגעקומען. מעכעלע האָט אים געפֿרעגט:

— האָסט אפֿשר די נאָמען־ליסטע פֿון די פֿרישע? מאַניעק האָט זי באַוויזן. קיין איין באַקאַנטער נאָמען איז אויף דער ליסטע נישט געווען. דאָך האָט מעכעלע זיך געבעטן:

— קענסט מיך אפשר צופירן צום באראק, וואו זיי ווי-
נען פארן?

מאניעק האט זיך געוויגערט:

— ס'איז שוין שפעט און כ'מוז שוין באלד גיין אויף דינסט אין פאבריק אריין, אויף א קליינע פאר מינוט קען איך דיך צופירן.

די ווינען ארומגעגאנגען צום לעצטן באראק ביי די דראָט; די פרישע האבן באקומען א ווינקל ביי דער טיר און זיי האבן זיך באלד אוועקגעלייגט מיד, אנגעשטענגער-הייט, מיט די שטיוול אויף די הארטע ברעטער, מען האט זיי שוין צואייסן געגעבן? אז דא ווערט אלץ פארשוואונדן פון אונטער די הענט. זיי ווינען דערפאר געלעגן מיט זיי-ערע פעקלעך צוקאפנס. דער אלטער עולם איז געשטאנען ארום זיי און זיך נישט געקענט אפוואונדערן:

— אהא! אזוי אריינצוקומען אין לאגער אריין, און „וועק צו", מיט אלע זאכן! אפילו קיין רעכטע רעוויזיע נישט געמאכט. איר וועט דאך קענען עסן א יאר צייט ברויט מיט פוטער וויפל איר וועט וועלן פאר די בלויזע זאכן!

דער עלטערער ייד, מיט דער גרויסער פושפרינגע, האט נישט געקענט פארשטיין די גרויסע שמחה. ער האט אפגעענטפערט מיט זיין גראבן גבורה-קול, פון זיין יאר ארויס:

— א וואַשבע מצאָצע, נישטא וואס צו רעדן...

עמעצער פון א ווינקל, וואס האט נישט געקענט פארגינען זיי דאס גליק, האט עס פארדראסן, נישט גענוג מען זוכט פאר זיי קיים אויס א גוט ווארט, מען ברייסט זיי — שטייט ער נאך גאר אין גרייסן! ווייזט אויס אז ער איז קיינמאל נאך אין קיין לאגער נישט געווען און ער ווייסט נישט ווי אזוי אן אמתער קבלת-פנים צום ערשטן מאל דארף אויס-זען. ער האט אים דערפאר צוגעווארפן:

— נו, דייט מיר נאך נישט געזוגט — מען פארט נאך נישט... כ'דיינען נאך דא ברוך-השם, גענוג קאמענדאנטן און פאליצאי, וואס קענען אייך גאנץ נישקשה „יענע" תורה, אז זיי וועלן אייך נעמען אין דער ארבעט אריין, וועט איר שוין וויסן ווי טייער אזא מצאָצע איז און ווי ביטער ס'איז אז מען האט זי נישט...

דערזענדיק דעם פאליציאנט אונטער מעכעלען האבן אלע אפגעהאקט. מאניעק האט זיך, פון יוצא-וועגן, צע-שריגן אויף די ארומשטייענדיקע בכדי נישט אפצושוואכן זיין פאליציאישן פרעסטיזש:

— וואס האט איר זיך ארומגעשטעלט ביי די מענטשן, וואס? איר האט נאך נישט געזען קיין יידיש פנים, אדער וואס?!

דער עולם האט זיך אוועקגעשארט אין אלע זייטן אריין. מאניעק האט א פרעג געטאן מעכעלען:

— וועמען פון זיי ווילסטו זען?

מעכעלע האט אליין נישט געוואוסט, ער האט דערע...
זיך פארלוירן:

— איך... וויל זיי אלע זען, פתח אויף, ... קומען, און פראי זיך מיט זיי אדורכצושמועסן, העלפן ... ס'פעלט זיך אויף דער וועלט, אויב די ווילסט, מאניעק, ... גיין, איך וועל זיך מיט זיי אדורכשמועסן אביסל או... שפעטער זיך צושלאגן צו מיין באראק.

מיט זיין שארף אויער האט מעכעלע ארויסגעהערט ... איינער פון די נייע טוט שטיל א פרעג ביי אלעמען ... אין ווינקל:

— ווער איז דער יאט, וואס איז אזוי היימיש מיט ד... פאליציאנטן? איז עס נישט אמאל אויבער, פאר וועלכן מען דארף זיך היטן מיט א ווארט?

דעם ענטפער האט ער שוין נישט געהערט, ער האט נאר געזען ווי ביי מאניעקס אוועקגיין ווערן אלע נייע צו איז... צוגעלאזן און באריידעוודיק, פון עם וועסן-יעדיקן יונגל ... צום עלטערן ייד. מעכעלע האט געזען מיט די אויגן אז ער זייער פריטש און ס'האט זיך אים געדוכט אז ער וועט נישט גרט;

— וואו איז דער הויכער בחור מיטן געקעסטלטן נאר... היטל, וואס איז מיט אייך געווען?

דער עלטערער האט זיך נישט געלאזט לאנג בעטן, א... געהויבן האט ער, פונקט ווי ער אליין וואלט זיך ערשט איצט געכאפט דערויף און זיך גענומען וואנדערן:

— הערטס נאר, יאנקל, וואו איז ער טאקע יאסל?

באלד אבער האט ער זיך געווענדעט צו מעכעלען:

— א מאָדנע זאך מיט אים; ער איז ערשט אין לאגער א פאר חדשים, איינמאל אין א פרימארגן דערזען מיר ווי ביי א פליסט שטייט אנגעלענט, אן אפגעריסענער, פאר-חלשטער בחור. ער איז געווען איינגאנצן דאר ווי א שטעקן, מיט לעכער אויפן ארט פון אויגן, שטייט ער אזוי און טאמלט. ער האט אויסגעזען גיכער ווי א באוואקסענע חיה איידער ווי א מענטש, קיין פאליציאנט איז גראד נישט גע-ווען — האבן מיר אים אריינגעשלעפט אין א שטוב אריין, דערמונטערט אים און געגעבן עפעס צו עסן, ביז ער איז געקומען צו זיך. באלד איז ער היימיש געווארן מיט אלע-מען. ער האט דערציילט אז ער איז אנטלאפן פון אן אקציע אין געטא און האט זיך מיט נסים אריינבאקומען צו אונז. מיר האבן אויסגעפינען א עצה, ווי אזוי אים איינצושטעלן און ער איז יעדן טאג געגאנגען ארבעטן, פארדינט און אפילו געמאכט געלט. א לעבעדיקער, פרייער בחור — האבן אים אלע ליב באקומען פאר זיין גוטסקייט און געזונט. נאר זינט מען האט אונז איבערגעברענגט האט ער אזוי ווי פארלוירן דאס לשון, ס'איז אים קאלט און ער ציט כסדר אריבער דאס היטל איבער די אויגן און אויערן. ער גייט אנגעפעלצט און לויפט אלעמאל ארויס אין דרויסן, גאנץ באזונדערס האט ער באקומען אזא געענדערטע, הי-וועריקע שטים, אז כ'דערקען אים גארנישט; שוין פטעגע...

האב איך אים א פרעג געטאן: יאסל, וואס איז מיט אייך? מיר האבן א גרויסן גאט און ער וועט אונז אויך נישט פארלאזן! אבער ער טוט בלויז א בורטשע און ווייטער, דוכט זיך מיר אז אין קלאזעט אריין... איצט איז ער שוין דארט אביסל צו-לאנג... כ'האב שטארק מורא אז אין דעם יונג איז אריין א גלגול...

דער ייד וואלט נאך געפרעגט און דערציילט, נאר מעכעלע האט דערפילט אז מיטן הויכן בחור איז דא געשען עפעס, וואס קיינער וועט אים נישט קענען פארשטיין. א סוד וואס מ'דארף פארזיכטיק באנעמען און עס דארף נישט אז דער בחור זאל באלד באקומען א שם אז מיט אים איז עפעס"... דאס קען אים גאר-ווייט דערפירן. ער האט דערפאר איבערגעריסן דעם ייד:

— נו, א דאגה דארט! דעם ערשטן טאג דא, מוז מען דאך איינעמען! ער וועט זיך בארואיקן.

מעכעלע האט זיך פלוצים דערמאנט אז ס'איז שוין שפעט און מען טאר נישט גיין אין דרויסן. ער האט אבער נישט געוואלט ווייזן אז דאס איז ער געקומען זוכן דעם הויכן, האט ער דערפאר אויסגעדרייט דעם שמועס:

— כ'האב געוואלט ביי אייך זיך דערוויסן ווי אזוי עס איז מיט יידן אין ראדאם; איצט איז אבער שפעט, קען מען זיך דערשיסן פאר שפעט גיין. מיר וועלן זיך זען א צווייט מאל. ווען מעכעלע האט זיך ארויסגעשלייכט פון באראק איז נאך דער הויכער יאסל נישט געווען און מעכעלע האט דערפילט אז צו אלע סודות פון לאגער איז היינט צוגעקומען נאך א סוד:

— דער הויכער, ראדאמער בחור.

5.

דער טאג צומארגנס איז געווען א נערוועזער און צעווירבלטער. ס'זיינען גראד געקומען פארשיידענע דייטשן און פון אלע זייטן איז מען געלאפן און געטריבן. מעכעלע איז אוועק ארבעטן אין דעם טיף פון לאגער-וואלד וואס האט זיך אריינגעפאנטערט ביז צווישן די באראקן. מען האט געדארפט אפהאקן ביי עטלעכע ביימער די צווייגן און אפרייניקן פון זיי שלאנגען. די קלעפ פון דער האק האבן אפגעהילכט איבער'ן גאנצן ארום און מעכעלען האט זיך כסדר אויסגעוויזן אז זיי וועלן דא ארויסרופן עמעצן, אזא בייזן דראענדיקן שאטן. פון א זייט איז ארויסגעקראכן א יונגער מענטש וואס האט זיך געשארט אין דער ריכטונג פון די אפגעהאקטע צווייגן. מעכעלע האט דערשפירט אז מען אבסערווירט אים. גראד האט ער זיך געמאטערט מיט א שווערן קלאץ און דערפאר זיך נישט געאיילט ארומצוקוקן, ווער דאס איז. יענער האט זיך אבער דערנענטערט און מעכעלע האט געהערט:

— דו, גיב אהער די האק און איך וועל דיר ווייזן ווי מען מאכט דאס..

מעכעלע האט זיך אויסגעדרייט און דערקענט דעם פרישן הויכן בחור. די נייע האט מען דעם טאג נישט געשיקט צו דער ארבעט און מעכעלע האט פארשטאנען, אז ווען די דייטשן זיינען פול אין לאגער וויל זיך יעדער אויסזוכן א באשעפטיקונג — זיי זאלן אים נישט טרעפן זיך ארומדרייען ליידיק. ער האט דערפאר יענעם אפילו נישט ריכטיק דערבליקט נאר אים צוגעווארפן א עצה:

— נעם די אנגעהאקטע שטיקער און סארטיר זיי אויס. איך טאר די האק נישט ארויסגעבן פון דער האנט.

מעכעלע האט דאס ארויסגעזאגט רואיק און געוואלט זיך נעמען האקן מיט מער אימפעט. זיינע אויגן האבן זיך אבער ווי אויסגעגליטשט אויף יענעמס ארויף און ער האט געשפירט ווי יענעמס בליק ברענט זיך אריין אין אים. ביידע זיינען אויפאמאל שטיין געבליבן איבערראשט. יענעמס אויגן, ליפן... דאס געשטאלט און דאס רעדן זיינען דאך מעכעלען אזוי נאענט, אזוי באקאנט... באלד! מען מוז אפטרעטן צוויי טריט אויף צוריק, זיך בעסער איינקוקן.. עס איז דאך נישט מעגלעך:

— שלמהלע!!? ווי אזוי לעבסטו עס!?

דער הויכער ראדאמער בחור האט זיך פארלוירן. א מינוט האט ער געזוכט מיט די אויגן ארום, ווי עס וואלט נאך מעגלעך געווען אז עפעס זאל אים פארשטעלן, אים איינהילן מיט א צווייטער הילע, אין וועלכער קיינער זאל אים נישט דערקענען... באלד האט ער, מיט א האפענונגסלאזער אומדרייסטקייט גענומען דערווידערן:

— וואס פאר א שלמהלע!? איך הייס יאסל!

מער האט ער אבער נישט געקענט. ער איז צוגעגאנגען אזוי נאענט צו מעכעלען, אז ס'האט זיך אויסגעוויזן ווי ער גייט אים איינשלינגען. זיינע אויגן, דאס האסטיקע לאזן זיך אויף אים — האט מעכעלען אינגאנצן דערמאנט אין יענעם, וואס מעכעלע האט שוין לאנג געהאלטן פאר טויט. אין וועלדל ארום איז קיינער נישט געווען און מעכעלע האט נאר אנגעטאפט יענעמס פחד, וואס א מענטשן קען באפאלן ביים באגעגענען זיך מיט א טויטן איינער אליין... איז ער אזוי געשטאנען א האלב-געליימטער און געלאזט זיך פון יענעם ארומכאפן זיך צודריקן צו זיך. ער האט קוים געהערט יענעמס האסטיקע אריינשושקען אין אויער:

— מעכעלע! איך בעט דיך: שוויג. געדענק אז כ'בין פארלוירן... איך הייס יאסל.. דו הערסט?

ערשט איצט האט מעכעלע אויפגעוואכט. די גרויסע באקן-בערד און צוגעשפיצטע וואנסעס זיינען ווי אוועקגעפלויגן ווייטער און פון אונטער זיי האט זיך אנטפלעקט דאס גוט-באקאנטע, היימישע פנים פון שלמהלע בעל-עגלה, פון אלע לאגערן און מיידאנעק. ווי אזוי האט ער אים באלד נעכטן נישט דערקענט דא, ווי אזוי נאך אין די גריט? ער געדענקט דאך אזוי נאך ווי אזוי זיי זיינען צוזאמען דא געזעסן אין וועלדל, א טאג פאר שלמהלעס שפרינגען פון די דראטן, צוזאמען מיטן הויכן יאנקל קארנמאכער... די פאליאקן האבן דאך נאכדעם דערציילט

ווי אזוי די האָבן זיי אַלעמען געזען ליגן מיט געלעכערטע שאַרבנס! מ׳האָט אַפילו דערקענט יאַנקלס שטיוול ביי איי-נעם אין דער פאַבריק... טאָ ווי אַזוי זשע קומט ער עס דאָ איצט אַהער?!

שלמהלע האָט אָבער איצט געהאַט אַ פול האַרץ. ער האָט איינגעצויגן מעכעלען אין דער זייט, מורא האָבנ-דיק אַז די ביימער זאָלן נישט דערכאַפּן קיין שאָרך פון אים אין שנעל-שנעל גענומען אַרויסוואַרפן פון זיך זיינע באַבירענישן:

— געדענקסט יענע נאַכט? מיר זיינען דאָן אַנטלאָפן פיפצן מאַן. ביינאַכט איז אונז געלונגען אריינצוגיין טיפער אין וואַלד. מיר האָבן זיך אָפּגעביסן די צונגען, נישט אַרויסצוגעבן פון זיך דעם מינדסטן קלאַנג. דאָך האָט מען אויפגעכאַפּט אונזערע באַרפיסע טריט. פון אַלע זייטן האָט מען זיך געלאָזט אויף אונז און געשאָסן. ווען מיר האָבן זיך געכאַפּט אַז דאָס זיינען פּאָליאַקן זיינען עטלעכע פון אונז שוין טויט געווען. איך בין געלאָפן און נישט גע-וואוסט וואוהין. געגנבעט זיך שפּעטער איבער דערפער, געגעסן גראָז, דער טייוול ווייסט וואָס... איינמאָל אַפילו דערשטיקט אַ חזירל אויפן וועג און דערמיט זיך אַרומ-געטראָגן אַ גאַנצן טאָג איבער אַלע שטעגן... דער מענטש איז דאָך אַ משוגענע חיה, וויכט דאָך! ער מיינט אַלץ אַז ער מוז עסן און מוז לעבן... ביז — נאָך פיר טעג בין איך אריינגעפאַלן אין מיטן אַ שטאָט. דאָס איז געווען ראַדעם.

ער איז קיינמאָל נישט געווען קיין גוטער דערציילער, שלמהלע; דאָס מאָל אָבער איז נישט מעגלעך געווען ביי אים צוזאַמענצוקלעפּן אַ וואָרט צו אַ וואָרט. ער האָט אין בעצייטנע מינוטן אַרויסגעוואָרפן פון זיך די איבערלע-בעניש פון דער גאַנצער צייט און שטיק געבליבן אַ לייי-דיקער. אַן אַ וואָרט אין מויל, מעכעלעס אַנבליק האָט איך אים אָבער אַרויסגערעדט נאָך אַ פּאָר ווערטער פון וועלכע ס׳האָט אַרויסגעציטערט די אימה פאַר עפּעס:

— ווי אַזוי האָסטו עס אויסגעהאַלטן אַזוי לאַנג, מע-כעלע? כ׳בין געווען זיכער אַז דו ביסט שוין טויט. אַלע זיינען שוין טויט... איצט, האָב איך מורא... אַז מען וועט מיך דערקענען — וועט מען מיך אויפהענגען דערפאַר, וואָס כ׳בין דאַמאָלט אַנטלאָפן... ווי זאָגסטו, וועט מען מיך דערקענען אָדער נישט?

זיין גאַנצער גוף האָט זיך איצט געצאַפּלט פון שרעק, ווי אַ חיה וואָס איז פאַרקלאַפּט אין אַ פּאַסטקע. אָך, ווען ער קען איצט אַנדערש ווערן, קלענער, דאַרער, איינגע-קאָרטשעט! אין אַלץ געשטאַלטן האָט ער נאָך שאַפן צו לעבן גאַנצע וואָכן חדשים: מ׳דאַרף נאָר קענען איבער-האַלטן! אָט למשל, מעכעלע... ביז ווי אין זיין געשטאַלט, אין זיין מעכטיקער פיגור שטייט ער נאָענט פון אַ טויט, וואָס קען יעדע מינוט אים כאַפּן פאַרן גאַרגל... עס איז גע-נוג אַז עמעצער זאָל אים דערקענען: אַ מענטש. אַ פּאַ-ליציאַנט, דער קאָמענדאַנט און — שוין! אויס מיט אים...

שלמהלע ווערט פּלוצים ווילד. ער כאַפּט אַ מעכע... און קראַמפּט אים איין די האַנט:

— דו! זיי וועלן מיך דערהרגענען!.. געלאָפן, באַהאַ... זיך... און וואָס? איצט וועט יעדער, וואָס וויל נאָר...

זיינע אויגן האָבן זיך צעברענט מיט מטורפן גלאַנץ, א... די פינגער זיינע האָט זיך געקאָרטשעט אַ כמעט, וואָס ז... גרייט געווען איצט צו דערשטיקן די גאַנצע וועלט. מעכע... וויל אים טרייסטן, באַרואיקן:

— זעסט דאָך אַז אַפילו איך האָב דיך נישט דערקענט... און איך קען דיך שוין איבער פיר יאָר, מיר זיינען א... לאַנג געווען צוזאַמען און דאָך..

אין שלמהלעס אַנבליק האָט זיך עפּעס צעוויכטן... אומדערוואַרטעטער לייטזעליקייט, וואָס איז אָבער ווייט... פון אַ שאָטן נישט דערגאַנגען:

— נישט דערקענט, זאָגסטו? טאָ וואָס זשע ציטער איך אַזוי? מיר דוכט זיך אַז יעדער איינער קען מיך, ווייס... ווער איך בין; אָט באַלד וועט ווער ס׳איז אַוועקגיין צו... דער וועכטשוק און מעלדן: אַזוי און אַזוי. דאָ איז פאַר... איינער, וואָס איז אַמאָל אַנטלאָפן פון דאַנעט און מ׳האָט... אים צוריקגעבראַכט... און — אָט איז ער! יעדע מינוט... דערוואַרט איך אַ איוואַנייקאַ זאָל קומען און מיך אויס... פירן אויפן שיס-פּלאַץ. ער וועט אַרויסנעמען זיין רעוואָל... ווער און — געענדיקט! אויס שלמהלע גרינער!

מעכעלע שפּירט אַרויס פון זיינע צעמישטע רייד אַ גאַ... רעכטע מורא. מען קען דאָ נישט וויסן וועמענס צונג... קען יעדער מינוט ווערן אַ מעסער. מען מוז אָבער שלמהלע... שרעק איינצוימען, זי נישט לאָזן אַרויסשפּאַרן פון די גר... זונטע קלאַמערן אַרויס. ער מוז דערפאַר אים איינרעדן:

— מאַך זיך נישט נאַריש! מיט דיין שרעקן זיך גיס... זיך אַליין אויס; דערמיט ציסטו אויף זיך די אויפמערק... זאַמקייט. דו באַמיסט זיך אָפּצוזונדערן, האָסט מורא פאַר... אַ פרעמד אויג... צו וואָס דאַרפסטו עס? דו זעסט איצט... אויס גוט, געזונט — דאַרפסטו אַליין פאַרגעסן אַז די ביזט... שלמהלע פון קאַמאַראָוו, הערסט? דו ביזט יאָסל פון ראַ... דעם און — פאַרטיק! אַז דו וועסט עס זיין ביי זיך... וועסטו עס זיין ביי אַלעמען אין די אויגן...

שלמהלע איז טרויעריק געוואָרן:

— דאָס דאַרף מען קענען! שטעל זיך פאַר: פינף און צוואַנציק יאָר אָפּצולעבן ווי אַ שלמה... און דעם נאָמען... האָב איך סתם ליב געקריגן, נישט דערפאַר ווייל ראַ... מיינער נאָר גלאַט; דער נאָמען איז מיר געפעלן... און בין... צו אים צוגעוווינט געוואָרן, דער טאַטע האָט מיך אַזוי... גערופן, די מאַמע... איצט ווער איך אַ ליגנער! איך פאַר... לייקן נישט בלויז מיין נאָמען נאָר הער אויף ווייטער... זיין דער זון פון מיינע עלטערן... זיי האָבן דאָך נישט... האָט עפּעס אַ יאָסלען! אַז איך דאַרף טראָגן אַ פרעמד... נאָמען — פאַרזיכן איך זיי אין יעדע רגע... פאַר, ווייל...

... מעכעלע, ס'איז מיר שווער, ...וינד קומט עס זיי!? קען נישט...

...מעכעלע האט אים פארשטאנען. ס'איז אים א שאד גע... אט דער רויער ערלעכער בחור; ער מוז אבער. ער... באהאלטן דע סנאמען וואס ער האט געטראגן פאר זיי... ...יידעס און פעטערס! זאל ער אים, באהאלטן טיף אין ...וי מען באהאלט א ווערטפולן באנקנאט און מ'פארנייט ...ם אונטערן בגד... זאל ער דארט ליגן אונטערן הארץ ...אלן יענע דארט צופרידן זיין וואס דער צווייטער ...אמען קאן אים אביסל שיצן, צודעקן אים פאר דער סכנה ...ס לויערט אויף זיין אמתן נאמען... מעכעלע איז גע... ...ן שטרענג:

— גדענק, שלמהלע אז דו שפילסט זיך מיט דיין ...ן! פאר דיין נאמען וועט מען דיך שיסן. דו באהאלטסט זיך איצט אין אזא בונקער וואס ריכט זיך יאָכל און די... מוט צוהיטן אז מען זאל אים נישט אנטדעקן. פארשטייסט?

שלמהלע האט מיט זיין אפנקיים זיך צעקיילט אבגע... כאפט אין מעכעלעס איינציגע ווערטער:

— טיכן וואגסטו! טייג דאך מאכט נישט! איז דאך בעסער! ביסער! אבער, ניין! כ'וועל פרובירן. יאָסל! זאָל זיין — יאָסל! אפשר וועט עס גיין...

ס'איז קענטיק געווען אז עס קומט אים אן מיט אב שטרענגנג, ווער ווייסט וואס ביי אים אין הארץ האט זיך געווארפן און פראטעסטירט דאקעגן. מעכעלע האט אים בלויז א ווייכע נאכגעקוקט, איינגעכאפט דעם צייכער פון זיין שווערן גאנג און אליין נישט געוואוסט. פארוואס עס ווילט זיך אים אזוי וויינען און וויינען...

(סוף — אין קומענדיקן נומער).

...גטרט־לט ביים טויער, איינצואטעמען די פארנאכ־ ...ט יוטס, וואס איז אנגעקומען פון וואלדס זייט מיט ...ל קעציקע נרים. פון יוצא וועגן האט ער א רוף ...ן מצבֿלען מיט נאך צוויי צופעליק־פארבייגייענדיקע. ...אל אפרייניקן דעם וועג פון יענער זייט טויער, וואס ...ין אין וואלד אריין. ער איז דערביי געשטאנען און הנאה־ ...ט געגעבן באפֿעלן:

— אט האָרט, דאס גריבל זאל מיר פארשיט ווערן...

...בן באלד! אין זיין גאנצן נאָך איז געלעגן די צופרידנ־ ...ט פון אן מענטש, וואס האט נאר וואס זיך ארויסגע־ ...ייט פון א געפאר...

...ן ווייטנס, ביים אנהייב וועג וואס פירט צו דער דיי־ ...טער וואכשטוב האט זיך באוויזן א מענטש, וואס האט מיט ...שפרונג־טריט זיך געלאזט צום לאגער. אייזנבערג האט ...ן אנגעשטרענגט א וויילע מיטן בליק און שווארץ געווארן ...ן איבעראשנדער שרעק:

— ביזטו א מבֿין? אט גייט ער דאך צוריק; ווי כ׳בין ...יך אז דאס איז ער!

...לעכע פאליציי־לייט זיינען געקומען אנצולויפן זען ...ס וואנדער:

— יא, ס׳איז ער טאקע... דער יינג האט א טריפהנעם ...ל! א שד מכתמא...

...ען שלמהלע שטאן איז צוגעקומען נעענטער האט זיך ...ייזנבערג פארלוירן פאר שרעק. ער האט קוים זיך בא־ ...ט צו באהערשן דעם ייִגער, וואס האט זיך געריסן פון ...ע בלאס־געווארענע ליפן:

— דו, וואס איז דארט פארגעקומען מיט דיר?

שלמהלעס אויגן האבן זיך געריסן פון די לעכער ...ויז. דא האבן זיי אליין נישט געוואלט גלייבן אז זיי ...ן צוריק דעם טויער... ער האט קוים געקענט ארויס־ ...נגען פון זיך:

— זיי האבן מיך געפארשט, האבן זיי מיך...

ער האט זיך אפגערוט א וויילע. די מענטשן ארום האבן ...ט נישט געקענט פארטראגן:

— נו, רעד שוין א ווארט!

...ערעמענס אויגן האבן זיך איינגעשפיזט אין זיין פנים, ...ן האדה, אין מויל, מען האט געוואלט ארייסרייסן דאס, ...ס ער ווייסט, פון אונטער זיין בראכט ארויס, א׳ב איינ־ ...געגען מיט אלע רייד וואס ער האט אין זיך און קען ...נישט ארויסברענגען פון אויפרעגונג... שלמהלע האט ...ייל געפונען אין זיך נאך ווערטער:

— זיי האבן מיך דערנאך געפירט אהין...

ער האט דערביי אנגעוויזן מיט אויפגעריסענער שרעק ...דער ריכטונג פון שיס־פלאץ.

...עס זיינען אריין אין ציטערדיקער שפאנונג:

— נו?...

שלמהלע האט זיך אבער פארקייכט פון דער נאר־וואס דערגעלעבטער שרעק, וואס איז נאכאמאל אין אים אויפגעקומען; זיינע אויגן האבן הילפלאז געזוכט אן אנ־האלט, וואו צו נעמען א ווארט פאר דעם, וואס ער טראגט אין זיך... אין געדאנק האבן זיך ביי אים ווידער אמאל איבערגעקוליעט אלע געפילן און געזעענע זאכן און אים פארהאקט דעם אטעם. ערשט ווען ער איז געקומען אין געדאנק צו דער אומגעווייטלעכער אנטשפאנונג, וואס האט אים אזוי איפגערודערט האט ער ווידער געפונען א זאץ:

— און זיי האבן מיך אפגעלאזט...

ביסלעכווייז איז ער געקומען צו זיך און דערציילט:

ס׳האט אים איפגעפרעגט שולצע, נאך עטלעכע. זיי האבן שוין געוואוסט פון אלץ:

— דו ביזט אנטלאפן פון דאנעט, ביזט געווען ביי די פארטיזאנער...

— אנטלאפן בין איך. נאר וואס מען מיינט פארטיזא־נער ווייס איך נישט...

— און די מענטשן וואס זיינען נעכטן אנטלאפן האסטו געגעבן דעם פלאן...

— כ׳קען זיי אפילו נישט. כ׳ווייס אפילו נישט וואס אזוינס ס׳איז א פלאן.

— דו דערציילסט אלעמען אין לאגער ווי אזוי ביזט אנטלאפן געווען אין וואלד...

— יא, כ׳בין טאקע א גרויסער אידיאט, מען מעג מיך גוט אנגמיתן...

דער וואכפירער האט געהייסן צוויי וועכטערס זיי זאלן אים אפפירן וואו מען דארף — איז ער געגאנגען... נאר ביי דעם שיס־שטאנד האט אים איינער געזאגט:

— דו, מאשעק, גיי צוריק אין לאגער... דיין שטראף וועט מען שוין דארט אנמערקן... איז ער אזוי געלאפן צו־ריק און געלאפן, ביזן טויער אזוי...

די פאליציי האט געשטוינט פון וואונדער; אייזנבערג האט אנגעוויזן אויף אים, ווי אויף דעם איינציקן שולדיקן... ער העצט דאס אויף די מענטשן. ער ווייסט אפילו אויף זיכער וואו די אנטלאפענע זיינען... און צום סוף קומט זיך אזא פויגל צוריק, ער האט אפילו קיין קאפ נישט באקו־מען... היינט גיי פארשטיי א וועלט! אז אזא שוטה קריגט אלעמאל ארויס דעם טויט פון אונטער די נעגל אפער!

אייזנבערג איז נתפעל געווארן:

— דו ברודערקע וועסט שוין איבערלעבן די מלחמה... דיך וועט שוין אפילו דער טייוול נישט נעמען, ווי גאט איז מיר ליב!

שלמהלע האט דערווייל באמערקט מעכעלען און איף אים ארויסגעפאלן מיט א פריידיק געוויין:

— זעסט, מעכעלע, כ׳האב זיך מיט דיר שוין געזעגנט! נאר אז דער, וואס זיצט איבן הויל, ווילן זיי אלע גרויסע קנאקערס...

די פאליציי האט זיך פארשעמט אריינגערוקט אין טויער אריין און נאך אלץ נישט געקענט זיך אפוואונדערן: